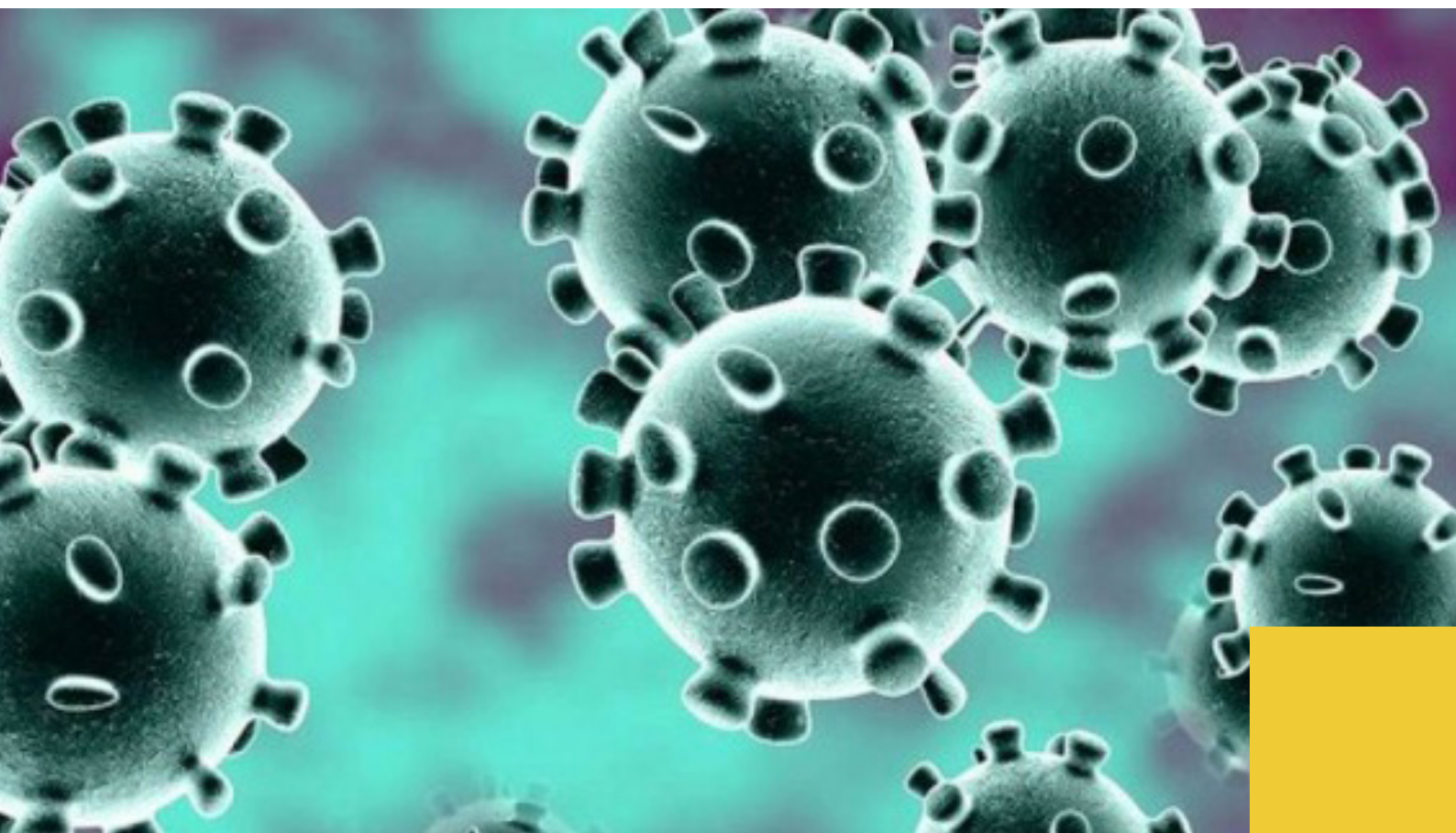

Navigeren in de mist

Perspectieven na
de coronapandemie

Februari 2021

Elke dag beter. Zuid-Holland.

Voorwoord

Geachte lezer,

Door de coronapandemie is in korte tijd veel onzeker geworden. Wereldwijd 'navigeert de mens in de mist' naar een uitweg uit de pandemie. Een lange en moeizame reis. Het goed navigeren vraagt om kennis en inzicht. De provincie Zuid-Holland onderzoekt daarom wat de korte, middellange en lange termijn impact is van de corona-crisis op Zuid-Holland en welke rol wij kunnen spelen om goed uit deze crisis te komen. Het rapport 'Navigeren in de mist. Perspectieven na de coronapandemie' is daar een product van.

Aan de hand van verschillende scenario's wordt de toekomst verkend. De scenario's schetsen vier mogelijke maatschappijvarianten die aan de hand van de prioritaire beleidsthema's van de provincie zijn uitgewerkt. Een scenarioaanpak is een beproefde werk- en leermethode voor het verkrijgen van inzicht in handelingsmogelijkheden in tijden van onzekerheid en voor het voeren van een strategische dialoog over beleidsuitdagingen en kansen. De inhoud van de scenario's is minder belangrijk dan het soort gesprekken, het leren en de beslissingen die ze op gang brengen. De scenario's zijn dan ook geen toekomstvoorspelling, wetenschappelijke analyse en/of beleidskeuzes.

We willen perspectief bieden, en meebouwen aan een weerbare en inclusieve maatschappij. Deze studie biedt daar inzichten en handreikingen voor. Wellicht het belangrijkste verkregen inzicht is dat de coronacrisis versnelt wat al bewoog. Zoals de digitalisering, verduurzaming en sociale tweedelingen. Het coronavirus legt het belang van een krachtige samenleving bloot, des te meer met de al bestaande stikstof-, klimaat en biodiversiteit problematiek

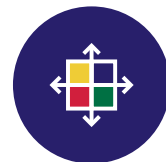
in het achterhoofd. Van overheden wordt verwacht dat ook zij snel handelen op nieuwe ontwikkelingen. Sluimerende problemen worden snel urgent en potentiële kansen vervliegen in een onbewaakt moment. Het denken over investeringen is sinds de coronacrisis veranderd. De huidige lage rente en de inzichten opgedaan tijdens de kredietcrisis hebben voor duidelijk andere toon gezorgd. De roep om overheden die een stevige rol pakken is veel duidelijker te horen.

Perspectief bieden in tijden van corona vraagt om een actiegerichte houding van de provincie. De rol die Zuid-Holland wil pakken laat zich samenvatten in de drieslag inclusief investeren, versnellen en realiseren. De komende tijd stropen wij langs deze drieslag de mouwen op.

Met vriendelijke groet,
Namens Gedeputeerde Staten,

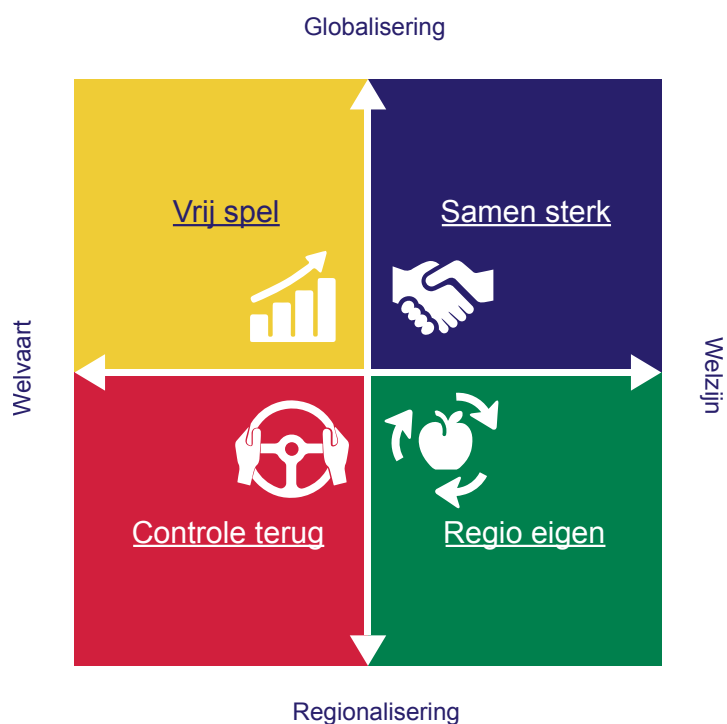
Jaap Smit,
Commissaris van de Koning in Zuid-Holland

Inhoud

Aanleiding, doel en werkwijze	6
‘The Great Lockdown’: een crisis van een overtreffende trap	9
Lange termijn scenario’s	26
Conclusies, aanbevelingen en no-regret maatregelen	40
Bijlagen	45
Literatuur	48

Aanleiding, doel en werkwijze

Aanleiding

Als je in januari 2020 had gezegd: 'Over twee maanden staan wereldwijd de vliegvelden vol met geparkeerde toestellen, werkt iedereen thuis, steunt de overheid grote delen van de economie, zijn alle restaurants en theaters dicht en alle sportwedstrijden, zelfs de Olympische Spelen, afgezegd', dan had niemand je geloofd. Die onvoorstelbare 'nieuwe' wereld werd in slechts een paar weken werkelijkheid door de uitbraak van het coronavirus SARS-CoV-2. En al bijna een jaar is de gehele wereld 'embarked on the unthinkable'.

De tijd voor het coronavirus SARS-CoV-2, dat de ziekte COVID-19 veroorzaakt, lijkt een eeuwigheid geleden. De wereld navigeert nog steeds in de mist op zoek naar een uitweg, hoewel de komst van een aantal veelbelovende vaccins het zicht op de uitweg heeft vergroot. Desondanks blijft het een risicovolle reis, steeds balancerend tussen het voorkomen van de ineenstorting van de gezondheidszorg, een forse economische krimp en de erosie van de sociaal-maatschappelijke orde. Onzekerheid is dan ook het grote kenmerk van de coronacrisis. Over de gevolgen voor de economie, de gezondheid van mensen, de ontwikkeling van het virus. Denken over het omgaan met de onzekerheid van deze schok, maar ook van mogelijke toekomstige schokken, is essentieel voor de weerbaarheid en bestuur van de regio.

Wat is het doel van deze impact- en scenarioverkenning?

Het coronavirus veroorzaakte een wereldwijde gezondheidscrisis die nog steeds voortduurt. Een onverwachte olieprijschok dit voorjaar, in combinatie met de 'lockdown' die regeringen wereldwijd afkondigden, leidde vervolgens tot een ongekende schok in de wereldeconomie, met grote maatschappelijke gevolgen. Dit najaar volgde opnieuw een dreun door een heftige tweede golf aan besmettingen en (gedeeltelijke) 'lockdowns' die nog steeds voortduurt. De mutatie van het virus verdiept zelfs de crisis.

De pandemie komt niet uit de lucht komt vallen. Al langer waarschuwen wetenschappers voor de onhoudbaarheid van het huidige globale economische systeem. COVID-19 kon zich juist zo snel verspreiden door het globale karakter van de economie en de hoge bevolkingsdichtheid.¹ Bevolkingsgroei en toegenomen consumptie putten de energievoorraad en andere hulpbronnen uit. Daardoor verandert het klimaat, gaat de biodiversiteit achteruit, groeit het risico op zoonosen en raken grondstoffen uitgeput. We stuiten op de grenzen van wat de aarde aankan. Het 'oude' systeem is niet houdbaar. Kiezen voor 'duurzaam' is cruciaal. Wat precies het 'nieuwe normaal' gaat worden, is niet duidelijk. Dat is een kenmerk van een tijd van tasten in het duister en transitie.

1 EASAC. (2020, oktober). Towards a sustainable future: transformative change and post-COVID-19 priorities (A Perspective by EASAC's Environment Programme). https://easac.eu/fileadmin/user_upload/EASAC_Perspective_on_Transformative_Change_Web_complete.pdf

Het doel van deze verkenning is inventariseren wat de korte, middellange en lange termijn impact van corona op de (Zuid-Hollandse) samenleving is en welke mogelijke no-regret maatregelen de provincie kan nemen die bijdragen aan een duurzaam herstel in Zuid-Holland.

Werkwijze

Deze verkenning bestaat uit drie delen.

- Het eerste deel bestaat uit een globale inventarisatie van de korte en middellange termijn implicaties van de coronacrisis op de economie (profit), de samenleving (people) en de leefomgeving (planet), met speciale aandacht voor de provincie Zuid-Holland.
- Ten tweede zijn de lange termijn implicaties van de pandemie verkend aan de hand van een scenario-aanpak. Een scenario-aanpak is een beproefde werkwijze voor het verkrijgen van inzicht in handelingsmogelijkheden in tijden van onzekerheid en voor het voeren van een strategische dialoog over beleidsuitdagingen en kansen. De scenario's zijn geen toekomstvoorspellingen, maar vier mogelijke maatschappijbeelden die aan de hand van de prioritaire beleidsthema's van de provincie zijn uitgewerkt. De scenario's zijn dan ook geen beleidskeuzes die voorliggen.
- De verkenning eindigt met conclusies, aanbevelingen en mogelijke no-regret maatregelen die een duurzaam herstel mogelijk maken, rekening houdend met een samenleving die al in transitie verkeerde op het terrein van energie, klimaat, economie.

De gegevens zijn verkregen via deskresearch, interviews met strategen, managers en bestuurders van de provincie Zuid-Holland en expert judgement van een zevental wetenschappers. De geraadpleegde wetenschappers zijn:

- Mr. H.W.J. (Henk) Ovink: Nederlands eerste Watergezaant
- Prof. dr. J.C. (Cok) Vrooman: Hoogleraar Sociale Zekerheid en Participatie aan de Universiteit Utrecht, en Chief Scientific Strategist bij het Sociaal en Cultureel Planbureau
- Prof. dr. L.E.M (Louise) Vet: Emeritus hoogleraar Evolutionaire Ecologie aan Wageningen University & Research en voormalig directeur NIOO-KNAW
- Dr. O. (Otto) Raspe: Hoofd RaboResearch Nederland Regio's en Thema's
- Prof. dr. F.G. (Frank) van Oort: Hoogleraar Stedelijke en Regionale economie aan Erasmus University Rotterdam
- Prof. dr. D. (Derk) Loorbach: Hoogleraar transitiekunde aan Erasmus University Rotterdam en directeur van het onderzoeksinstituut DRIFT
- Dr. ir. M. (Melanie) Peters: Directeur van het Rathenau Instituut.

Gerelateerde studies en verkenningen

Er lopen binnen de provincie en de regio meerdere studies en verkenningen naar de gevolgen van COVID. Waar mogelijk heeft deze studie gebruik gemaakt van onderstaande trajecten en/of heeft afstemming plaatsgevonden.

- Herstel- en vernieuwingsagenda Rotterdamse economie.
- Impact van de corona-epidemie op de economie van Rotterdam-Rijnmond, MRDH, Zuid-Holland en Den Haag (Neo Observatory & EUR).
- Taskforce HC-agenda, Kansen voor schoolverlaters in coronatijd.
- IPO Taskforce herstel Regionale Economie.
- Berenschot onderzoek naar de financiële positie van gemeenten in Zuid-Holland.
- I&O Research een onderzoek naar maatschappelijk onbehagen in Zuid-Holland.
- Toekomstscenario's voor het Nederlandse tuinbouwcluster, traject van het regionale samenwerkingsverband ACCEZ (Accelerating Circular Economy Zuid-Holland).
- Mobiliteit.Straks! Mobiliteitstransitie en nabijheid in Zuid-Holland. Toekomstverkenning & snelstudies. Hoe houden we Zuid-Holland goed bereikbaar én fijn om in te leven?
- PZH neemt ook deel aan de Economic Board Zuid-Holland waar in triple helix verband gesproken wordt over de impact van de coronacrisis en mogelijke handelingsopties.

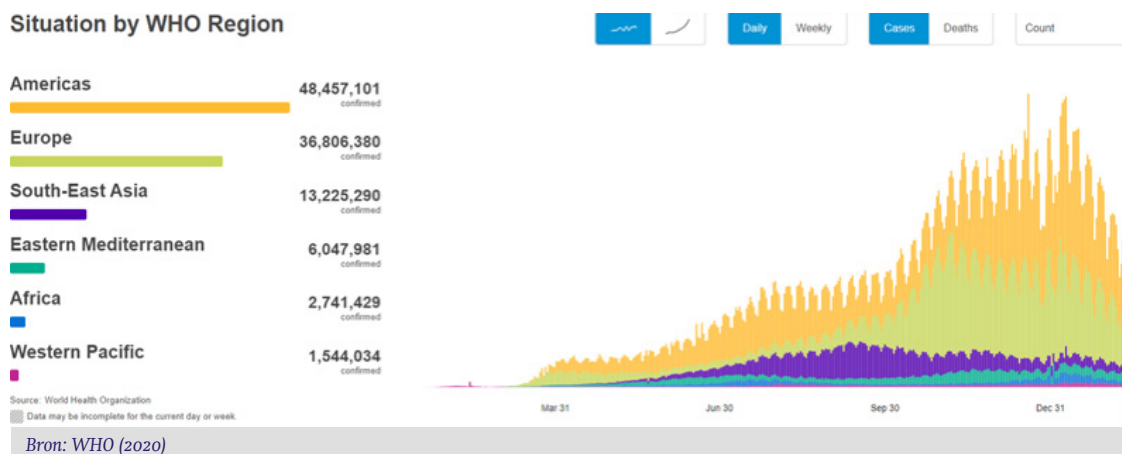

‘The Great Lockdown’: een crisis van de overtreffende trap

We zijn nu een jaar verder sinds de virusuitbraak. Het aantal besmettingen wereldwijd blijft hoog. Met als gevolg dat grote delen van de wereld inmiddels in een tweede (en derde) lockdown verkeren.²

Wat zijn na één jaar leven met het virus globaal de korte en middellange termijneffecten van de pandemie op de economie (profit), de

samenleving (people) en de leefomgeving (planet), met speciale aandacht voor Zuid-Holland?

² WHO. (2021). WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. <https://covid19.who.int/>

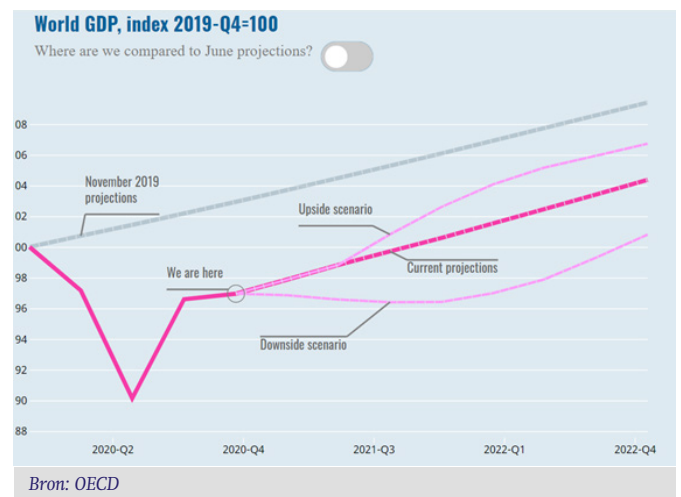
Economische gevolgen (Profit)

Wereldwijde verarming

Het Internationaal Monetair Fonds (IMF) spreekt, naar analogie van de 'Great Depression' uit de jaren dertig van de vorige eeuw, over 'the Great Lockdown': *"This is a crisis like no other, and there is substantial uncertainty about its impact on people's lives and livelihoods."* De wereldeconomie is in 2020 met 3,5% gekrompen, in het Eurogebied met 7,2%.³ Volgens de OESO leidt de coronacrisis tot het grootste verlies aan inkomens in meer dan een eeuw. Herstellen van de economische schade zal langzaam gaan en de effecten zijn nog lang voelbaar, vooral onder kwetsbare groepen en landen.⁴ Na de ongekeerde economische dip na de eerste golf heeft de wereldeconomie zich sterker hersteld dan verwacht. Dat herstel is echter broos. De economie is in veel westerse landen weer tot stilstand gekomen door enerzijds de tweede-ronde-effecten van de eerste golf en anderzijds de eerste effecten van de tweede golf.⁵

De Wereldbank verwacht dat het jaren zal duren voordat de wereldeconomie hersteld zal zijn van de coronacrisis. De pandemie heeft ook een ontwrichtende uitwerking op de uitroeiing van armoede in de wereld. Een van de meest succesvolle internationale ontwikkelingen in de afgelopen decennia is de terugdringing van de extreme armoede geweest. Die trend is gestopt.

Dit jaar komen er door de coronacrisis voor het eerst in een kwart eeuw meer extreem armen bij. Het IMF verwacht dat er bijna 90 miljoen mensen als gevolg van corona te maken zullen krijgen met extreme armoede.⁶ De wereldwijde verarming kan tot een instabieler wereld leiden. Inwoners uit landen die nog armer worden zullen sneller geneigd zijn te emigreren, wat tot een nieuwe migratiecrisis in het Westen kan leiden.

3 IMF. (2021, januari). World Economic Outlook Update. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update>

4 OECD Economic Outlook, Volume 2020 Issue 2. <https://www.oecd.org/economic-outlook/december-2020/>

5 Phillipen, S. (2010, oktober). Wereldeconomie - Impact, herstelpotentieel en langetermijneffecten (Global Monthly). ABN Amro. <https://insights.abnamro.nl/2020/10/wereldeconomie-impact-herstelpotentieel-en-langetermijneffecten/>

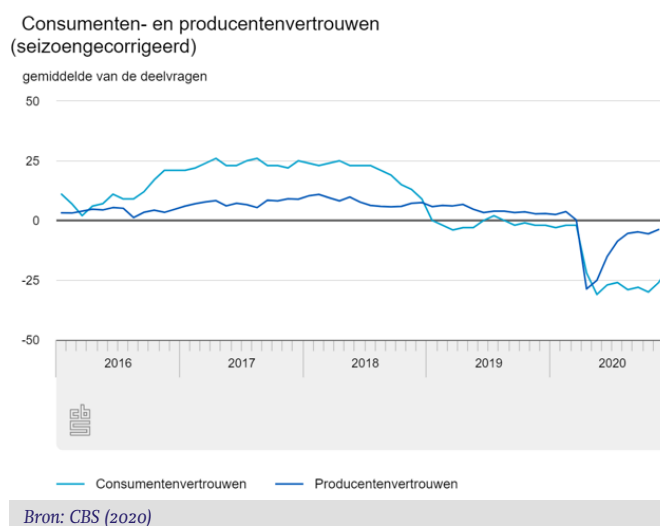
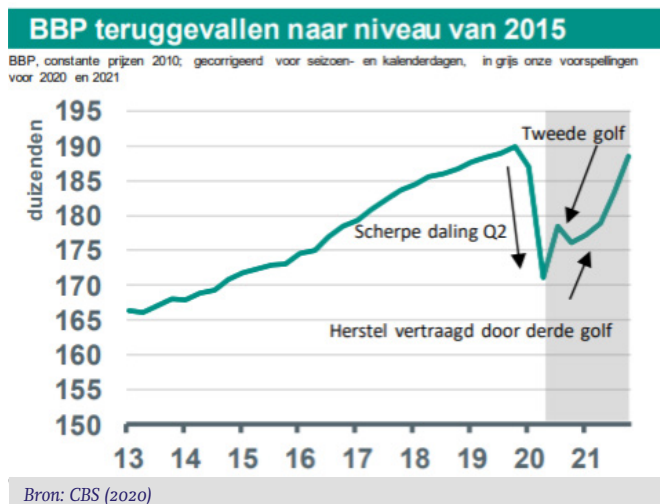
6 IMF. (2021, januari). World Economic Outlook Update. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update>

Nederlandse economie 'ongekend' hard geraakt, maar veerkrachtig

De Nederlandse economie en samenleving hebben een enorme klap gehad, maar vergeleken met andere landen is ons land economisch gezien minder hard geraakt. Het bruto binnenlands product (bbp) is in het tweede kwartaal van 2020 met 8,5 procent gekrompen ten opzichte van een kwartaal eerder. Een dergelijke economische neergang is niet eerder door het CBS gemeten. Na de ongekende krimp in het tweede kwartaal van 2020 is volgens berekening van het CBS het bruto binnenlands product (bbp) in het derde kwartaal van 2020 met 7,7 procent toegenomen ten opzichte van een kwartaal eerder. De grootste groei ooit. De groei in het derde kwartaal weegt echter niet op tegen de daling in de eerste twee kwartalen. Het vierde kwartaal is de economische activiteit lager uitgevallen door de hernieuwde 'lockdown'. De economie is op jaarbasis gekrompen met 3,8%. Hoewel dat percentage hoger is dan tijdens de kredietcrisis, doet Nederland het minder slecht dan veel andere landen.⁷ De Nederlandse economie is tot nu toe schokbestendiger gebleken dan eerder gedacht, mede dankzij tientallen miljarden overheidssteun.⁸

De grafiek maakt de grote trendbreuk in het consumenten- en producentenvertrouwen door de coronacrisis zichtbaar. Na de historische daling is het vertrouwen, met name bij de producenten, enigszins hersteld. Dat van consumenten blijft negatief. Hier is zichtbaar dat corona de al langer lopende trend van een dalend consumentenvertrouwen heeft versneld. Er is ook hier wel weer een lichtpunt. De consumptie is tijdens de tweede golf minder hard teruggevallen.⁹

7 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/07/economie-krimpt-met-0-1-procent-in-vierde-kwartaal-2020>

8 Prins, C. (2020a, december). Nederlandse economie halverwege 2022 weer op pre-coronaniveau (Economisch kwartaalbericht). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/december/nederlandse-economie-halverwege-2022-weer-op-pre-coronaniveau/>

9 van Es, F., Prins, C., & Dieteren, J. (2020, december). Consumptie valt minder hard terug in tweede coronagolf (Themabericht). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/december/consumptie-valt-minder-hard-terug-in-tweede-coronagolf/>

Economische groei, 2e kwartaal 2020

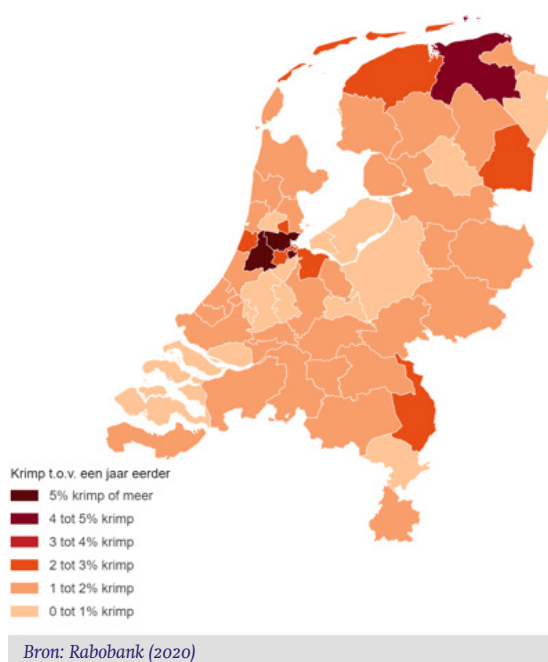

Aanzienlijke regionale en sectorale verschillen

Het bbp van Nederland was in het eerste kwartaal 0,2 procent kleiner dan een jaar eerder, in het tweede kwartaal was dit 8,5 procent. De krimp is echter ongelijk verdeeld. Over het algemeen is de Randstad minder geraakt dan de periferie, met uitzondering van de regio's Haarlemmermeer en Amsterdam.¹⁰ Dat komt door verschillen in economische structuur (aanwezigheid van commerciële diensten, waardoor werknemers gemakkelijk thuis en flexibel kunnen werken), afhankelijkheid van mondiale waardeketens, het ondernemingsklimaat en specifieke regionale (arbeids)omstandigheden. Haarlemmermeer en Amsterdam zijn extra hard geraakt vanwege het wegvallen van toerisme en luchtvaart.¹¹

Wat voor Zuid-Holland opvalt, is dat het noordelijk deel van de provincie (Leidse regio en Duin- en Bollenstreek) relatief hard is geraakt. Zo was de afzet van de sierteeltsector met dagverse en relatief luxe producten bijna geheel weggefallen tijdens de eerste 'lock down', wat een grote impact heeft gehad op de productiebedrijven en handel (de sector heeft zich echter in de loop van het jaar krachtig weten te herstellen). Verder is de regio verbonden met de luchtvaart economie van Schiphol en omgeving. De regio's Haaglanden en Midden-Holland zijn tot op heden minder 'hard' geraakt door de crisis.

Economische groei, 3e kwartaal 2020

10 Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020c, november 18). Grootste economische krimp in Haarlemmermeer en Amsterdam. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/47/grootste-economische-krimp-in-haarlemmermeer-en-amsterdam>

11 Aalders, R., Raspe, O., & Dieteren, J. (2020, juni). Regionale prognoses: krimp door corona verschilt per regio (Themabericht). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/juni/regionale-prognoses-krimp-door-corona-verschilt-per-regio/>

Hoewel de economische klap in Zuid-Holland relatief minder hard is dan in andere regio's is de verwachting dat het herstel vanaf 2021 in Zuid-Holland minder snel zal verlopen dan in de andere provincies.¹² Dat hangt samen met de minder gunstige sectorstructuur van de Zuid-Hollandse economie. Al voor corona bevonden een aantal voor Zuid-Holland belangrijke clusters (havenindustriële complex, water- en delta technologische cluster, tuinbouw) zich in de volwassen fase van de zogenaamde clusterlevenscyclus. Kenmerkend voor deze clusters is een beperkte banendynamiek en groeivermogen.¹³ De Zuid-Hollandse economie presteerde mede daardoor het afgelopen decennium (dus al voor de

uitbraak van COVID-19) structureel minder goed dan regio's als Brabant (+10% meer groei) en Noord-Holland (+15% meer groei).¹⁴ Dit uitgangspunt bepaalt mede de kracht van het economisch herstel na corona.

Alle sectoren voelen de impact van de crisis, maar niet in gelijke mate. Sectoren als horeca, reisbemiddeling, vervoer (vooral de luchtvaart), cultuur en overige zakelijke diensten hebben de grootste klappen gehad. Een sector als de bouw is relatief minder hard geraakt, maar de verwachting is dat deze sector in 2021 het zwaarder krijgt.¹⁵

<i>Sectorprognoses in toegevoegde waarde j-o-j</i>	<i>2019</i>	<i>2020p</i>	<i>2021p</i>
Landbouw, bosbouw en visserij	1,4%	0%	-1%
Industrie	0,8%	-3%	3%
Bouwnijverheid	5,1%	-1%	-4%
Handel	2,8%	-2%	2%
Vervoer en opslag	0,2%	-14%	8%
Horeca	1,9%	-39%	28%
Informatie en communicatie	3,7%	-2%	5%
Specialistische zakelijke diensten	3,5%	-2%	1%
Overige zakelijke diensten	1,0%	-16%	6%
Onderwijs	0,0%	-2%	3%
Gezondheids- en welzijnszorg	0,8%	-6%	7%

Bron: Rabobank (2020)

12 Manshanden, W., Koops, O., & Van Oort, F. (2020, juli). Impact van de corona-epidemie op de economie van Rijnmond, Metropoolregio Rotterdam Den Haag en Zuid-Holland. NEO en Erasmus School of Economics. <https://evr010.nl/econ-verkenning-rotterdam-mrdh-zh-09072020-corona-wm-ok-fvo/>

13 van Oort, F., & van Haaren, J. (2019, juli). De levenscyclus van Rotterdamse sectoren (Kansen en bedreigingen voor lokale economische dynamiek). Erasmus UPT. <https://www.eur.nl/upt/media/92063>

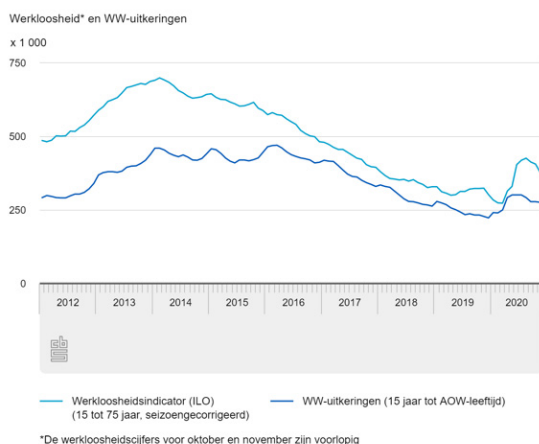
- Weterings, A., & van Oort, F. (2014). Veerkracht en de Regionale Arbeidsmarkt: Kansen op Vernieuwing in Rijnmond. PBL. https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2014_Veerkracht-en-de-Regionale-Arbeidsmarkt-Kansen-op-Vernieuwing-in-Rijnmond.pdf

14 OECD. (2020, november). Towards recovery and resilience in Zuid-Holland. <https://www.oecd.org/coronavirus/en/#policy-responses>

15 Nauta, L., & Biersteker, B. (2020, 14 september). Sectorprognoses: moeizaam herstel voor veel sectoren. Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/september/sectorprognoses-moeizaam-herstel-voor-veel-sectoren/>

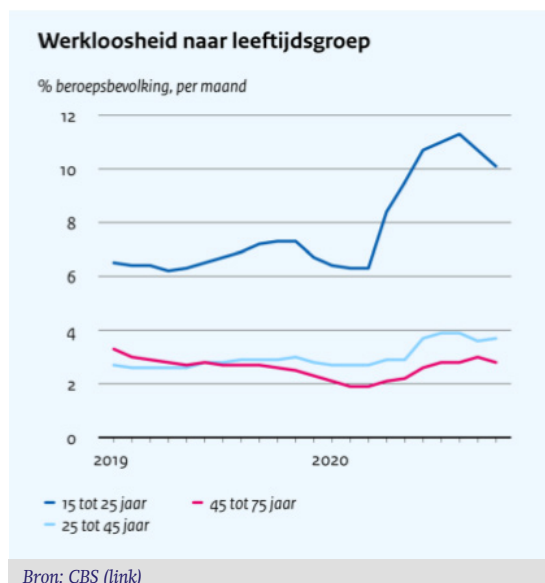
Werkloosheid onder flexwerkers en jongeren

De arbeidsmarkt was voor de corona-uitbraak zeer krap. Die situatie is voorbij. In april 2020 steeg de werkloosheid in Nederland naar 314 duizend personen, ofwel 3,4 procent van de beroepsbevolking, tegen 2,9 procent in maart 2020; verreweg de grootste toename sinds 1992.¹⁶ De werkloosheid is in juni, juli en augustus 2020 verder toegenomen naar 4,6 procent van de beroepsbevolking.¹⁷ Maar sinds september is de werkloosheid verrassenderwijs gedaald.¹⁸ Toch verwacht het Centraal Planbureau (CPB) een verdere stijging naar meer dan 6 procent in 2021. Het Planbureau houdt ook rekening met een negatiever scenario. De werkloosheid stijgt dan naar ruim 8% in 2021.¹⁹

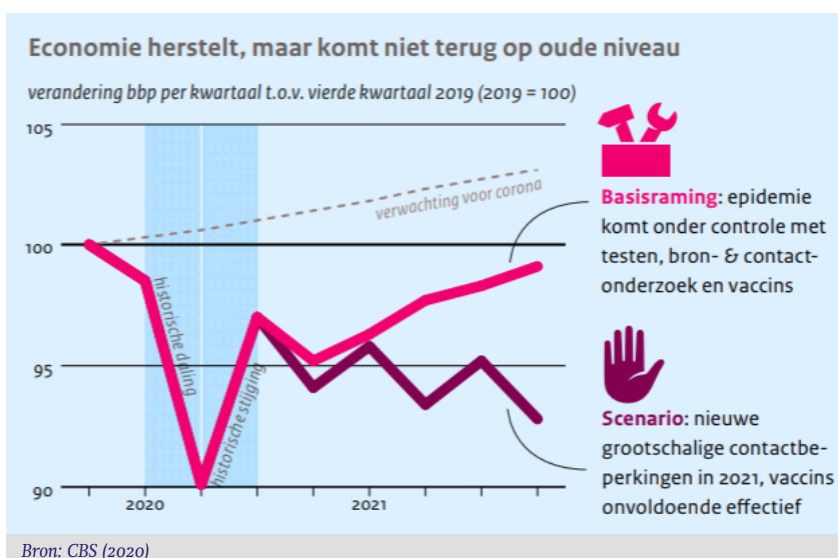

Bron: ?

Jongeren, zelfstandigen en flexwerkers behoren tot de kwetsbaarste groepen op de arbeidsmarkt en dragen een disproportioneel deel van de economische effecten van de crisis.²⁰ Daardoor worden ook bestaande breuklijnen op de arbeidsmarkt (en in rijkdom) breder: tussen flexwerkers (zzp'ers), jongeren en mensen in loondienst. In sommige sectoren is daarentegen sprake van een blijvende en mogelijk groeiende vraag naar arbeid. Op langere termijn zorgt de vergrijzing voor een krappe(re) arbeidsmarkt.

- 16 DNB. (2020, juni). Economische Ontwikkelingen en Vooruitzichten (Nummer 19). De Nederlandsche Bank. https://www.dnb.nl/binaries/EOV%20voorjaar2020_tcm46-389040.pdf
- 17 Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020, oktober 14). Werklozen. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-arbeidsmarkt-werklozen>
- 18 Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020, december 17). Werkloosheid in november verder gedaald. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/51/werkloosheid-in-november-verder-gedaald>
- 19 CPB. (2020, november). Novemberraming: Economische vooruitzichten 2021 (CPB raming). <https://www.cpb.nl/raming-november-2020-vooruitzicht-2021>
- 20 van den Berge, W., Rabate, S., & Swart, L. (2020, juni). Crisis op de arbeidsmarkt: wie zit en in de gevarenzone? (CPB Coronapublicatie). CPB. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Coronapublicatie-Crisis-op-de-arbeidsmarkt-wie-zitten-in-de-gevaarzone.pdf>
Harn, E., & van der Veen, M. (2020, juni). Coronacrisis: de wereld start langzamerhand weer op. Rabobank. <https://www.rabobank.nl/kennis/artikel/011080994/coronacrisis-de-wereld-start-langzamerhand-weer-op>

Onzekere economische vooruitzichten

De afgelopen maanden zijn de economische vooruitzichten meerdere malen naar boven bijgesteld. Door de hernieuwde 'lockdown' echter ook weer naar beneden. De Rabobank verwacht nu een krimp van de economie van 4,4 procent (was eerder 4,2%).²¹ De vooruitzichten blijven uiterst onzeker. Het Centraal Planbureau (CPB) bracht de mogelijke economische gevolgen van de virusuitbraak voor Nederland in beeld met een tweetal scenario's: een basisraming en een scenario waarin de grootschalige contactbeperkende maatregelen in het eerste kwartaal van 2021 doorlopen. In de basisraming krimpt de economie in 2020 met 4,1%, gevolgd door ruim 2,8% groei in 2021 (Rabobank verwacht 2,4% groei in 2021 en de ING 2,6%). De werkloosheid loopt op tot 6,1% in 2021. In het negatieve scenario krimpt de economie

ook in 2021 (0,6%) en loopt de werkloosheid op tot boven de 8%.

Het CPB verwacht net als het IMF dat de economie niet meer op het oude groeipad komt en dat de schade deels permanent zal zijn. Er zijn wel enkele kanttekeningen te maken ten aanzien van deze sombere vooruitzichten. De werkloosheid is de afgelopen maanden gedaald in plaats van een verwachte stijging.²² Het aantal faillissementen blijft beperkt, mede door de zware steun van de overheid. Bovendien herstelde de economie sterk na de eerste lockdown. Sommige economen verwachten ook een krachtig herstel als het grootste deel van de bevolking is gevaccineerd.²³ Dat duidt erop dat de economie weerbaarder is dan gedacht. Tegelijkertijd is de ervaring van de kredietcrisis dat de korte termijn effecten van een crisis vaak worden overschat en de lange termijn effecten worden onderschat.²⁴

21 Prins, C. (2020, december). Tijdelijk somberder economisch beeld door harde lockdown (Update). Rabobank. <https://www.rabobank.nl/kennis/s011108829-tijdelijk-somberder-economisch-beeld-door-harde-lockdown>

22 Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020, december 17). Werkloosheid in november verder gedaald. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/51/werkloosheid-in-november-verder-gedaald>

23 Koeze, E. (2020, 18 december). How the Economy Is Actually Doing, in 9 Charts. The New York Times. <https://www.nytimes.com/interactive/2020/12/17/business/economy/economic-indicator-charts-measures.html>

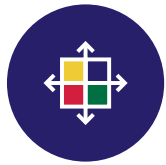
24 Kuipers, B., & van der Lugt, L. (2020, juni). Onderzoek naar de impact van het coronavirus op Nederlandse maritieme sectoren (In opdracht van Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat). UPT. <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2020/11/26/bijlage-2-onderzoek-impact-coronavirus-op-maritieme-sectoren-definitief/bijlage-2-onderzoek-impact-coronavirus-op-maritieme-sectoren-definitief.pdf>

Globalisering onvoorspelbare factor

Een inzicht dat door de pandemie volledig doordringt, is de kwetsbaarheid en afhankelijkheid van de puur op kosten en efficiency ingerichte mondiale productieketens. Het is te verwachten dat sommige bedrijven na de crisis hun activiteiten anders gaan organiseren om hun afhankelijkheid te reduceren. De vraag is voor welke activiteiten die grotere leverbetrouwbaarheid belangrijk gaat worden. Naast bedrijven zetten ook landen en de EU in op het verminderen van de afhankelijkheid van andere landen voor de levering van strategische goederen, zoals medicijnen en medische apparatuur. Daarnaast heeft corona geleid tot een hevige strijd tussen landen bij het verkrijgen van een strategische positie op de sterk groeiende technologievelden, zoals artificiële intelligentie, quantum computing en genetica. Een ontwikkeling die tot toenemende handelsspanningen tussen China, de VS en Europa leidt. Zet de trend van veranderende handels- en productiepatronen zich voort? Worden markten dan eerder regionaal (door reshoring)? Wat zijn de (on)mogelijkheden van reshoring voor de Zuid-Hollandse industrie?²⁵

25 De Sociaal Economische Raad (SER) voert een verkenning uit naar 'reshoring'. Verwachting is dat het advies eind 2020 uitgebracht wordt.

Zie verder: Keijzer, M. (2020, 30 oktober). Visie op de toekomst van de industrie in Nederland. Ministerie van Economische Zaken en Klimaat. <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2020/10/30/visie-op-de-toekomst-van-de-industrie-in-nederland/20256588.pdf>

Sociale gevolgen (People)

Vertrouwen politiek en maatschappelijk middenveld onder druk

Aan het begin van de coronacrisis steeg het vertrouwen in de politiek sterk, van 52 procent in januari 2020 naar 76 procent drie maanden later. Daarna leidde de vrijheidsbeperkende aanpak tot meer weerstand, protesten en virusmoeheid.²⁶ Het vertrouwen in de politiek is inmiddels gedaald naar het niveau van voor de crisis. De coronacijfers voeden pessimisme en somberheid onder de bevolking. Tegelijkertijd is er een kleine, luidruchtige groep die de regering een ruime onvoldoende geeft en vindt dat de coronamaatregelen meer schade aanrichten dan het virus.²⁷

Bij recessies neemt het vertrouwen af, bij economische groei neemt het vertrouwen juist toe. Als de economische recessie ingrijpend en langdurig zal zijn, heeft dat dus gevolgen voor het politiek vertrouwen. Bovendien waren voor deze crisis er al volop tekenen van legitimiteitserosie, denk aan de boeren en het RIVM. De anderhalve metersamenleving, en dan vooral de strenge lock down, versterkt oude en nieuwe maatschappelijke conflicten en leidt tot politisering van het debat.²⁸ Het massale gebruik van sociale media, door met

name jongeren, verandert de dynamiek van protesten. Door sociale media vinden gelijkgestemden zich snel en organiseren zich makkelijk. Protesten escaleren sneller en de politie loopt achter de feiten aan.²⁹ Die afnemende steun voor de overheid is zorgelijk, want bij het bestrijden van een pandemie, maar ook andere opgaven als de stikstofaankoop en de energietransitie, blijven medewerking van iedereen en draagvlak belangrijk.

Een zorgwekkende ontwikkeling is ook dat de crisis de randvoorwaarde voor een krachtige civil society sterk heeft geschaad. Verenigingen, buurthuizen, sociaal ondernemingen zijn hard geraakt. Ze zijn vaak afhankelijk van een kleine stroom inkomsten uit huuropbrengsten, catering, baromzet en opbrengsten uit kleinschalige evenementen. Bovenop die kleine maar essentiële inkomsten weten zij met een grote hoeveelheid vrijwillige inzet een vitaal initiatief op te zetten. Nu die kleine financiële geldstromen als basis zijn weggefallen zullen vele initiatieven uiteindelijk zelf ook verdwijnen. En daarmee verliezen gemeenschappen een belangrijke bron van maatschappelijke veerkracht en welzijn. Een complicerende factor is dat dergelijke initiatieven

26 den Ridder, J., Josten, E., Boelhouwer, J., & van Campen, C. (2020, september). De sociale staat van Nederland 2020. SCP. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/09/10/de-sociale-staat-van-nederland-2020>

27 Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2020, 3 december). Nederlanders redden zich tijdens coronacrisis, maar hebben wel meer zorgen. Nieuwsbericht | Sociaal en Cultureel Planbureau. <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2020/12/04/nederlanders-redden-zich-tijdens-coronacrisis-maar-hebben-wel-meer-zorgen>

28 Fraanje, R., & de Jong, P. (2020, juni). Het openbaar bestuur voorbij Corona (Reflecties op de impact van de Coronacrisis op het openbaar bestuur, de democratie en rechtsstaat.). Raad voor het Openbaar Bestuur. <https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2020/06/18/het-openbaar-bestuur-voorbij-corona>

29 Markus, N. (2020, 21 augustus). Rellende jongeren vinden elkaar op sociale media en juist daar loopt de politie achter de feiten aan. Trouw. <https://www.trouw.nl/binnenland/rellende-jongeren-vinden-elkaar-op-sociale-media-en-juist-daar-loopt-de-politie-achter-de-feiten-aan-b15d74d4/>

nauwelijks in beeld zijn bij de verdeling van steun of hulp.³⁰

Verdieping maatschappelijk onbehagen

Maatschappelijk onbehagen wordt gezien als een latente bezorgdheid onder burgers over de precarie staat van de samenleving. Deze bezorgdheid gaat niet per se over het eigen leven, maar over de toekomst van de maatschappij als geheel.³¹ Uit een recent door Zuid-Holland geïnitieerd onderzoek blijkt dat voor ruim de helft van de inwoners geldt dat de mate van vertrouwen (dan wel onbehagen) naar eigen zeggen wordt beïnvloed door de coronacrisis.³² Directeur Kim Putters van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onderschrijft dat ‘niet alle emoties in de samenleving met de corona-aanpak te maken hebben’, maar sommige er wel door worden versterkt: “Er is meer in het leven. Voor de crisis waren klimaat, religie en cultuur al thema’s die tot polarisatie konden leiden. Ook toen al waren veel mensen onzeker over werk, zoals minder geschoolden, mensen met beperkingen en mensen van niet-westerse komaf. Deze problemen worden nu vaak versterkt door de crisis en raken vermengd met emoties rond de coronamaatregelen.”³³ Het afgelopen jaar heeft een verbreding en verdieping van het maatschappelijke ongenoegen tegen de overheid, media en wetenschap plaatsgevonden,

met een forse toename van het aantal meldingen van online-bedreiging tot gevolg. Sociale media versterken dit en hebben hierbij een faciliterende en mobiliserende rol.³⁴

Maatschappelijke bezorgdheid is regionaal ongelijk over Zuid-Holland verdeeld: het is niet alleen sterk aanwezig in bepaalde (zwakkere) wijken van de grote steden, maar ook in de krimpregio’s in het oosten en zuiden van de provincie. In de Leidse regio is juist sprake van minder zorgen, zo blijkt uit het onderzoek van I&O Research. Het is nog te vroeg om conclusies te trekken over een mogelijke correlatie tussen ongemak over de coronamaatregelen en algemeen maatschappelijk onbehagen, maar het lijkt waarschijnlijk dat er in ieder geval gedeeltelijk een verband is.

Corona voedt discussie over bestuurlijke inrichtingen

Kenmerkend voor corona is de asymmetrische impact op de gezondheids-, economische, sociale en fiscale situatie van landen. Binnen landen zijn er grote verschillen tussen regio’s en lokale gebieden. De aanpak van corona, het crisismanagement en het bouwen aan het herstel, kent daarmee ook een regionale component. Hoe gaat bestuurlijk Nederland om met corona? Wat is de invloed van corona op het openbaar bestuur?

30 Fraanje, R., & de Jong, P. (2020, juni). Het openbaar bestuur voorbij Corona (Reflecties op de impact van de Coronacrisis op het openbaar bestuur, de democratie en rechtsstaat.). Raad voor het Openbaar Bestuur. <https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2020/06/18/het-openbaar-bestuur-voorbij-corona>

Zie ook: Hardeman, S., Prins, C., & Vrieselaar, N. (2020, oktober). Verenigingsleven hangt samen met welzijn, maar staat onder druk door corona (Special). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/oktober/verenigingsleven-hangt-samen-met-welzijn/>

31 Steur, B., van Doorne, E., & Zandstra, T. (2019, 11 oktober). Maatschappelijk onbehagen. Platform Overheid. <https://platformoverheid.nl/artikel/onbehagen-in-het-openbaar-bestuur/>

32 van Hal, T., van Straaten, G., & Bouwmeester, J. (2020, december). Maatschappelijk vertrouwen in Zuid-Holland. I&O Research. <https://www.z.com>

33 Putters, K. (2020, 2 oktober). Wie breder draagvlak zoekt, luistert naar het midden. FD.nl. <https://fd.nl/opinie/1359313/wie-breder-draagvlak-zoekt-luistert-naar-het-midden>

34 Bahara, H. (2021, 22 januari). Meer meldingen van online bedreiging in coronajaar: ‘Sociale media hebben een faciliterende rol’. de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/meer-meldingen-van-online-bedreiging-in-coronajaar-sociale-media-hebben-een-faciliterende-rol-bdc4729db/>

Het openbaar bestuur wordt geprezen om haar doeltreffend en slagkracht bij het bestrijden van de crisis. Daarbij wordt vooral gewezen op het succes van de Veiligheidsregio. Die bleek in staat snel en kordaat te handelen met de burgemeester van de grootste gemeente in de regio als boegbeeld. Daarbij hielp het dat de ernst van deze crisis per regio verschilde. Maar het openbaar bestuur ligt ook onder vuur. Een belangrijk kritiekpunt is het ontbreken van democratische legitimatie van de veiligheidsregio's.³⁵ Deze regionale samenwerkingsverbanden waren oorspronkelijk opgericht voor de bestrijding van een kortstondige crisis. De pandemie duurt nu al bijna één jaar en is nog lang niet over. Volgens Wim Voermans, hoogleraar staatsrecht, 'besturen de veiligheidsregio's nu het land'.³⁶ Deze kritiek staat niet op zichzelf. Al voor corona was er kritiek op het gebrek aan democratische verantwoording en legitimatie in de onoverzichtelijke veelheid van intergemeentelijke samenwerkingsverbanden. Corona legt al bestaande zwakheden van het Nederlandse bestuurlijke landschap bloot. Welke inrichting werkt?

Er zijn stemmen om kleinere provincies te vormen, met meer culturele en bestuurlijke samenhang, die de taken van de veiligheidsregio's op zich kunnen nemen.³⁷ Een tweelagig lokaal bestuur, waarbij voor alle regionale taken

één land dekkende regio-indelingen moeten komen die rechtstreek gekozen wordt, in plaats van de overlappende regio-indelingen waar gemeenten nu mee te maken hebben: een federatie-gemeente.³⁸ Volgens de OESO vraagt de regionaal gedifferentieerde impact van de pandemie om een gebiedsgerichte benadering van beleidsreacties en om een sterke coördinatie tussen de bestuursniveaus als tussen de overheid en niet-gouvernementele actoren, inclusief burgers. Afhankelijk van het beleidsdoel is een centrale of meer decentrale aanpak nodig. Succes hangt ook af van een sterk partnerschap tussen nationale en regionale overheden, evenals met de particuliere en tertiaire sector. En het vermogen om zich aan onzekerheid en verandering aan te passen en om de koers te corrigeren als dat nodig is. De OESO pleit ervoor om de lokale en regionale partijen wel voldoende ruimte en middelen te bieden om snel en effectief in te kunnen spelen op een noodsituatie, omdat die op deze schaal het eerste wordt gevoeld.³⁹ Dat staat in schril contrast met de waarschuwing van sommige onderzoekers en bestuurders voor instabiliteit van de lokale democratie. Gemeenten hadden het voor corona financieel al zwaar door een stapeling van taken en opgaven (bijvoorbeeld decentralisatie sociaal domein). De coronacrisis maakt deze situatie er niet makkelijker op door de (sterk) afnemende inkomsten en grotere uitgaven.⁴⁰

35 Fraanje, R., & de Jong, P. (2020, juni). Het openbaar bestuur voorbij Corona (Reflecties op de impact van de Coronacrisis op het openbaar bestuur, de democratie en rechtsstaat.). Raad voor het Openbaar Bestuur. <https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2020/06/18/het-openbaar-bestuur-voorbij-corona>

36 NOS. (2020, augustus 20). Meer macht voor veiligheidsregio's: "Zorgelijk, zij besturen nu het land". NOS. <https://nos.nl/artikel/2344758-meer-macht-voor-veiligheidsregio-s-zorgelijk-zij-besturen-nu-het-land.html>

37 Roorda, C. (2020, 2 september). Coronamaatregelen maken duidelijk dat we kleinere provincies nodig hebben. Trouw. <https://www.trouw.nl/opinie/coronamaatregelen-maken-duidelijk-dat-we-kleinere-provincies-nodig-hebben-b4361a0f/>

38 Fraanje, R., & de Jong, P. (2020, juni). Het openbaar bestuur voorbij Corona (Reflecties op de impact van de Coronacrisis op het openbaar bestuur, de democratie en rechtsstaat.). Raad voor het Openbaar Bestuur. <https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2020/06/18/het-openbaar-bestuur-voorbij-corona>
Zie ook: VNG. (2020, 10 september). Als één overheid, slagvaardig de toekomst tegemoet. <https://vng.nl/nieuws/als-een-overheid-slagvaardig-de-toekomst-tegemoet>

39 OECD. (2020a, november). The territorial impact of COVID-19: Managing the crisis across levels of government. <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-territorial-impact-of-covid-19-managing-the-crisis-across-levels-of-government-d3e314>

40 Fraanje, R., & de Jong, P. (2020, juni). Het openbaar bestuur voorbij Corona (Reflecties op de impact van de Coronacrisis op het openbaar bestuur, de democratie en rechtsstaat.). Raad voor het Openbaar Bestuur.

Toenemende maatschappelijke verschillen

De coronacrisis heeft grote gevolgen voor zaken die raken aan de kwaliteit van het bestaan: het vieren van een bruiloft of jubileum, verenigingsleven, het bezoeken van een festival, schouwburg, voetbalwedstrijd of concert. De culturele instellingen in Nederland en in Zuid-Holland worden hard geraakt. De provincie heeft geld beschikbaar gesteld voor het ondersteunen van vitale cultuurinstellingen in de gemeenten. De pandemie raakt niet iedereen even hard, waardoor verschillen in de samenleving (in ieder geval op korte termijn) dreigen toe te nemen. De burgemeesters van de (middel)grote steden spraken hun zorgen uit dat de coronacrisis de al bestaande kloven in de maatschappij verergert. “De coronacrisis veroorzaakt in achterstandswijken een exponentiële groei van problemen als onderwijsachterstand, armoede, huiselijk geweld, werkloosheid en ondermijnende criminaliteit. De scheidslijnen in de maatschappij en de kansengelijkheid nemen toe”.⁴¹ Daar komt bij dat de financiële positie van gemeenten, verantwoordelijk voor het sociaal domein, sterk verslechterd is.⁴² Er zijn grote zorgen over eenzaamheid onder jongeren, in verpleeghuizen en over kinderen in een kwetsbare thuissituatie. Psychische klachten nemen toe. Technologieën als beeldbellen voldoen aan de korte termijn behoefte aan contact, maar vormen op langere termijn een ‘energielek’. Kortom, de contactbeperkende maatregelen hebben een behoorlijk nadelig effect op het welzijn en creativiteit van mensen.

‘Klassiek’ kwetsbare groepen betreffen laaggeletterden, digitaal niet vaardige mensen, mensen

zonder baan, met een zwakke gezondheid, een gering sociaal vangnet en niet-westerse migranten. Daar komen ‘nieuwe’ kwetsbare groepen bij, zoals mensen die ten gevolge van corona zonder inkomsten dreigen te zitten (mensen met contactberoepen) of mensen die niet of moeilijk thuis kunnen werken. Het is nog te vroeg om te zeggen in welke mate de ‘nieuwe’ kwetsbare groepen samenvallen met de ‘klassieke’ kwetsbare groepen, maar het lijkt waarschijnlijk dat dit gedeeltelijk het geval zal zijn. De consequenties van de coronapandemie beperken zich vanzelfsprekend niet tot de werkloze en werkende beroepsbevolking. De diepere scheidslijnen niet liggen zozeer tussen jong en oud, maar tussen sociale klassen. Uit eerdere SCP-studies kwam naar voren dat de volwassen Nederlandse bevolking is op te delen in sociale segmenten, gebaseerd op een analyse van ongelijkheid in het economische, sociale, culturele en het persoonskapitaal (persoonlijke gezondheid en uiterlijk). Sociale groepen met veel kapitaal herstellen na de pandemie waarschijnlijk sneller en beter dan groepen met minder sociaal en cultureel kapitaal.⁴³ Inclusiviteit is daarmee een grotere opgave dan ooit.

Het verraderlijke van deze crisis is dat de echte sociale gevolgen pas op middellange termijn ontstaan, aldus het SCP. We staan pas aan het begin van de crisis: “Het ligt in de lijn der verwachting dat de nu voorspelde economische krimp op termijn leidt tot bezuinigingen en koopkrachtdalingen, met ongunstige effecten voor de leefsituatie. Dat zal pas na enige tijd zichtbaar worden, zoals ook het geval was na de kredietcrisis van 2008. Toen zette de daling pas na 2012 in. In een dergelijk scenario is ook in de jaren na 2021 een verslechtering van de leefsituatie te verwachten.”⁴⁴

41 Tromp, J. (2020, 16 juni). Burgemeesters: coronacrisis treft kwetsbare wijken hard, 1,25 miljard euro nodig voor actieplan. De Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/burgemeesters-coronacrisis-treft-kwetsbare-wijken-hard-1-25-miljard-euro-nodig-voor-actieplan-be9f35fc/>

42 Andersson Elffers Felix. (2020, juli). Financiële bijwerkingen van corona. VNG. https://vng.nl/sites/default/files/2020-07/aef_financiele_consequenties_corona_voor_gemeenten.pdf

43 Vrooman, C. (2020, december). Pandemie verscherpt tegenstellingen tussen klassen, niet tussen jong en oud. Social vraagstukken. <https://www.socialevraagstukken.nl/pandemie-verscherpt-tegenstellingen-tussen-klassen-niet-tussen-jong-en-oud/>

44 den Ridder, J., Josten, E., Boelhouwer, J., & van Campen, C. (2020, september). De sociale staat van Nederland 2020. SCP. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/09/10/de-sociale-staat-van-nederland-2020>

Opvallend is dat het SCP niet alleen doelt op diegenen die (direct of op langere termijn) financieel-economische klappen krijgen, maar ook op het veelvoud aan mensen dat last gaat ondervinden van het fysiek afstand moeten houden.

Andere manier van werken

Het thuiswerken heeft een enorme vlucht genomen. Tussen de 55 en 70 procent van de thuiswerkers heeft positieve ervaringen met thuiswerken tijdens de coronacrisis.⁴⁵ Ongeveer 40-60% van hen verwacht vaker te blijven thuiswerken als de crisis voorbij is. De voorkeur gaat hierbij uit naar 1-3 dagen per week thuiswerken. Dat geldt dan wel voor mensen die werkzaam zijn in sectoren waar het thuiswerken mogelijk is: onder andere de overheid, financiële dienstverlening, verzekeraars, ICT en telecom.⁴⁶

Uit eerder onderzoek bleek al dat werken aan huis de productiviteit verbetert.⁴⁷ Maar het thuiswerken heeft ook keerzijdes. Genoemd worden het gebrek aan sociale contacten en interactie, belangrijk voor kennisintensief werk en vervanging van de scheiding tussen werk en privé. Het onderzoek van de provincie Zuid-Holland onder de eigen organisatie bevestigt dit beeld. Verder is thuiswerken niet voor iedereen mogelijk. Opvallend is daarbij de toegenomen kwetsbaarheid van mensen in cruciale sectoren voor wie thuiswerken geen optie is. Het gaat hier bijvoorbeeld

om arbeidsmigranten, zorgmedewerkers (een groot deel van de werkgelegenheid in Zuid-Holland), medewerkers in de logistieke warehouses en slachterijen. De thuiswerkpotentie is regionaal ongelijk verdeeld. Rotterdam heeft bijvoorbeeld 15% minder thuiswerk potentie door haar sectorstructuur.⁴⁸

Digitalisering heeft keerzijdes

De digitalisering van de samenleving versnelt door corona. Deze ontwikkeling kent een keerzijde. Niet iedereen doet in gelijke mate mee in deze digitale samenleving. Er vindt een verschrapping van menselijke contacten plaats. Ook gaat de afhankelijkheid van de digitale technologie gepaard met toenemende privacy- en veiligheidsrisico's. Het Rathenau instituut waarschuwt voor de invloed van de digitale wereld, die door corona wordt versneld, op de Nederlandse samenleving en democratie.⁴⁹ Bedreigingen door nepberichten, 'deepfakes' en desinformatie zullen de komende jaren vaker voorkomen. Digitalisering zal een van de drijvende krachten van onze samenleving blijven, maar de ontwikkeling roept wel een aantal existentiële vragen voor de samenleving op. Hoe benutten we de voordelen van de digitale technologieën en beheersen we tegelijkertijd de nadelen?⁵⁰

45 Hamersma, M., de Haas, M., & Faber, R. (2020, augustus). Thuiswerken en de coronacrisis. Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid | KiM. <https://www.kimnet.nl/publicaties/rapporten/2020/08/31/thuiswerken-en-de-coronacrisis>

46 Lund, S., Madgavkar, A., Manyika, J., & Smit, S. (2020, november). What's next for remote work: An analysis of 2,000 tasks, 800 jobs, and nine countries. McKinsey & Company. <https://www.mckinsey.com/nl/our-insights/whats-next-for-remote-work-an-analysis-of-2000-tasks-800-jobs-and-nine-countries>

47 Narinx, C., Dekker, W., van de Weijer, B., Andersen, R., Witterman, J., Hotse Smit, P., & de Ruiter, M. (2020, 2 oktober). Wat betekent langdurig thuiswerken voor de BV Nederland? De Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wat-betekent-langdurig-thuiswerken-voor-de-bv-nederland-b213c417/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.uu.nl%2F>

48 Gemeente Rotterdam. (2020). Economische Verkenning Rotterdam 2020. <https://evr010.nl/>

49 Boheemen, P., van Munnichs, G., & Dujso, E. (2020). Digitale dreigingen voor de democratie (Over nieuwe technologie en desinformatie). Rathenau Instituut. https://www.rathenau.nl/sites/default/files/2020-10/RAPPORT_Digitale_dreigingen_voor_de_democratie_Rathenau_Instituut.pdf

50 Sheikh, H., & Prins, C. (2020, 6 oktober). Artikel: Coronacrisis vraagt om debat over digitalisering. WRR en corona | WRR. <https://www.wrr.nl/wrr-en-corona/artikel-coronacrisis-vraagt-om-debat-over-digitalisering>

Effecten leefomgeving (Planet)

Stadscentra onder druk en herwaardering eigen woonomgeving

De stad vervult in de kenniseconomie een belangrijke rol. Het is de plek waar (jonge), creatieve, getalenteerde en vaak hoogopgeleide mensen wonen en werken. Het is ook de plek van restaurants, musea en theaters: de bron voor nieuwe kennis en kennissen. Juist de positie van stadscentra als aanjager van economische groei komt door het thuiswerken, de contactbeperkende maatregelen, de economische stagnatie en de afgenomen immigratie (expats) onder druk. Dat

leidt tot een daling van het aantal personen dat zich in de steden vestigt.⁵¹

De economische teruggang zorgt ook voor een afname van het woon-werkverkeer en het aantal verhuizende personen in Nederland. Een opvallende constatering is de blijvende (forse) prijsstijging van woningen. Een fenomeen dat zich in de gehele westerse wereld voordoet en die in Nederland wordt gevoed door de uitzonderlijk lage rente en de woningschaarste. Er zijn echter signalen dat de woningmarkt aan het veranderen is. De relatieve druk in de steden wordt minder, de prijsstijging van huizen doet zich sterker voor aan de randen van de stad.⁵² De verwachting is dat de woningbehoefte in de landelijke gebieden zal toenemen.⁵³ Wat nog niet wil zeggen dat de 'Triomf van de Stad' ten einde is. De stad blijft belangrijk als ontmoetingsplaats. Wel veranderen de woonwensen door het thuiswerken. Met meer waardering voor buitenruimte, een tuin en extra werkkamer.⁵⁴ Deze ontwikkelingen hebben gevolgen voor de omvang en vorm van de woningbouwopgave in Zuid-Holland. Het combineren van wonen en werken vraagt om iets anders dan de bouw van pure woonwijken, meer oog voor functiemenging. Het verloop van deze

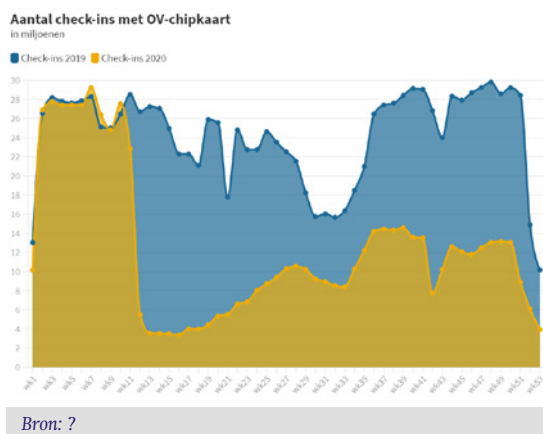
Bron: CBS, Kadaster

51 Manshanden, W., Koops, O., & Van Oort, F. (2020, juli). Impact van de corona-epidemie op de economie van Rijnmond, Metropoolregio Rotterdam Den Haag en Zuid-Holland. NEO en Erasmus School of Economics. <https://evr010.nl/econ-verkenning-rotterdam-mrdh-zh-09072020-corona-wm-ok-fvo/>.

52 NU.nl. (2020, 17 november). Huizenprijzen blijven ondanks coronacrisis stijgen, vooral buiten de Randstad. NU.nl. <https://www.nu.nl/economie/6090961/huizenprijzen-blijven-ondanks-coronacrisis-stijgen-vooral-buiten-de-randstad.html>

53 Oevering, F. (2020, oktober). Ruimtelijke gevolgen van de coronacrisis (Special). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/oktober/ruimtelijke-gevolgen-van-de-coronacrisis/#:~:text=De%20coronapandemie%20heeft%20grote%20gevolgen,krimp%20verschilt%20sterk%20per%20sector.>

54 van Dijken, K., Ghauharali, R., & 't Hooft, S. (2020, juli). De coronacrisis en de stad (Een verkenning van scenario's, effecten en handelingsperspectieven voor gemeenten). Platform31. <https://www.platform31.nl/publicaties/de-coronacrisis-en-de-stad>

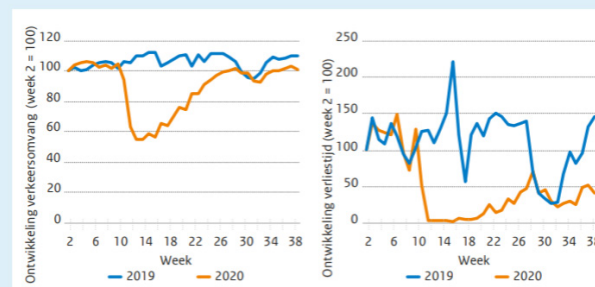
ontwikkeling blijft door de coronacrisis onzeker.⁵⁵ De onzekerheid geldt ook voor de huizenprijzen, gezien de verwachte economische recessie. De voorspellingen van banken over een verwachte prijscorrectie hebben er tot nu toe naast gezeten.

We reizen minder, OV-netwerk onder druk

We zitten nog maar weinig in het vliegtuig, ook niet veel in het openbaar vervoer. Het ov-gebruik is gemiddeld met 60% gedaald in 2020 ten opzichte van 2019.⁵⁶ We ontvangen een stuk minder buitenlandse toeristen. We zijn wel meer gaan wandelen en fietsen.⁵⁷ De ochtend- en avondfiles zijn bijna verdwenen.

Impact coronacrisis op ontwikkeling bereikbaarheid in 2020

Nu al is duidelijk dat de coronacrisis een grote invloed zal hebben op de ontwikkeling van de bereikbaarheid in 2020. De figuren hierna geven een indruk van de ontwikkeling van het wegverkeer op het hoofdwegennet en de reistijdverliezen in 2020 (in vergelijking met 2019).

Figuur 4.2: Ontwikkeling hoofdwegennet: verkeersomvang (links) en verliestijd (rechts) voor 2019 en 2020 voor week 2 tot week 39, waarbij week 2=100. Bron data: NDW.

Bron: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. (2020)

Er is een verschuiving zichtbaar van collectieve naar individuele vervoersmodaliteiten. Anders gezegd: minder openbaar vervoer en meer (tweedehands) auto's, te voet en vooral de fiets.⁵⁸ Verschillende steden wereldwijd hebben van deze gelegenheid gebruik gemaakt door de aanleg van fietsstroken te versnellen en delen van straten af te sluiten voor autoverkeer. Tegelijkertijd heeft het wegvallen van de vervoersvraag geleid tot grote verliezen voor de vliegmaatschappijen en openbaarvervoersbedrijven.

Mocht het thuiswerken een blijvertje zijn, dan zou het woon-werkverkeer zo maar kunnen halveren.⁵⁹ Dat heeft gevolgen voor geplande investeringen in verkeer, (openbaar) vervoer en infrastructuur.⁶⁰ Het voordeel van een fijnmazig hoogwaardig OV verdwijnt vooralsnog op de

55 Hamers, D. (2020, oktober). Binnen- en buitenstedelijk bouwen in Nederland: Een reflectie. PBL. <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2020-binnen-en-buitenstedelijk-bouwen-in-nederland-4309.pdf>

56 Metselaar, D. (2021, 5 januari). Coronacrisis leidt tot halvering check-ins OV in 2020. OVPro.nl. <https://www.ovpro.nl/special/2021/01/05/coronacrisis-leidt-tot-halvering-check-ins-ov-in-2020/?gclid=accept>

57 Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. (2020). Kerncijfers Mobiliteit 2020. Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. https://www.kimnet.nl/binaries/kimnet/documenten/rapporten/2020/10/28/kerncijfers-mobiliteit-2020/KiM+Rapport+Kerncijfers+2020_def.pdf

58 Luman, R. (2020, september). Autobranche loopt deuk op, maar occasions zijn in trek. ING Website. <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/automotive.html>

59 Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. (2020). Kerncijfers Mobiliteit 2020. Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. https://www.kimnet.nl/binaries/kimnet/documenten/rapporten/2020/10/28/kerncijfers-mobiliteit-2020/KiM+Rapport+Kerncijfers+2020_def.pdf

60 van Dijken, K., Ghauharali, R., & 't Hooft, S. (2020, juli). De coronacrisis en de stad (Een verkenning van scenario's, effecten en handelingsperspectieven voor gemeenten). Platform31. <https://www.platform31.nl/publicaties/de-coronacrisis-en-de-stad>

korte en middellange termijn.⁶¹ Het Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid verwacht dat zodra de coronamaatregelen van de baan zijn, het ov-gebruik weer zal groeien. Maar het zal tot minimaal 2025 duren, voordat het niveau van 2019 weer wordt bereikt.⁶² Tot die tijd zullen ov-bedrijven moeten herstellen van de verliezen die nu geleden worden. Ruimte voor investeringen, bijvoorbeeld in duurzaamheid, zal dan beperkt zijn.⁶³

Coronacrisis katalysator klimaataanpak

Op de korte termijn heeft de coronacrisis een positief effect gehad op de leefomgeving: een verminderde druk op natuur en milieu, een schonere lucht en meer stilte. Over de periode maart-mei 2020 was de CO₂-emissie die samenhangt met de hoeveelheid verkochte motorbrandstof 22% lager dan in dezelfde periode een jaar eerder.⁶⁴ Veel wetenschappers hadden echter dit jaar een grote daling in de uitstoot van broeikasgassen verwacht, omdat vliegtuigen grotendeels aan de grond staan en mensen massaal vanuit huis werken. Dat valt tegen, meldt de World Meteorological Organization, die de daling beperkt noemt. De daling is volgens de organisatie niet groter dan de normale schommelingen van jaar tot jaar in de koolstofcyclus. Volgens de WMO-topman, Petteri Taalas, is de coronacrisis dan ook geen oplossing voor klimaatverandering, maar biedt wel een platform en momentum voor duurzamere en ambitieuzere

klimaatmaatregelen om de uitstoot tot nul te reduceren.⁶⁵ De Europese Unie heeft bijvoorbeeld onlangs haar klimaatdoelstelling aangescherpt.⁶⁶ Ook is tijdens de Climate Adaptation Summit 2021 door meer dan 3000 wetenschappers de oproep gedaan om het economisch herstel te richten op de aanpak van de klimaatcrisis.⁶⁷ De coronapandemie jaagt de verduurzaming aan. Het blijkt dat bedrijven die serieus werk maken van de vermindering van CO₂ uitstoot het afgelopen jaar hoger gewaardeerd werden op de beurs. BlackRock, één van de grootste investeringspartijen ter wereld, ziet 'green investing' als winstgevend. Het invloedrijke financiële bedrijf vereist nu van bedrijven dat ze hun bedrijfsmodel aanpassen aan deze 'net-zero economy'.⁶⁸

Digitalisering ordent de leefomgeving

Een van de grootste zichtbare gevolgen van de coronapandemie is de enorme potentie van digitalisering en de vlucht die talloze onlineapplicaties hebben genomen om het dagelijks leven aan de gang te houden. Veel meer nog dan voorheen valt op hoe diep de samenleving met technologie verweven is geraakt en wat voor mogelijkheden dat biedt in tijden van crisis. Ook voor corona was de samenleving al aan het digitaliseren. Talloze applicaties en technologieën die nu uitkomst bieden, werden in feite al gebruikt. Het is meer de intensiteit die nu anders is. De online

61 Manshanden, W., Koops, O., & Van Oort, F. (2020, juli). Impact van de corona-epidemie op de economie van Rijnmond, Metropoolregio Rotterdam Den Haag en Zuid-Holland. NEO en Erasmus School of Economics. <https://evr010.nl/econ-verkenning-rotterdam-mrdh-zh-09072020-corona-wm-ok-fvo/>

62 Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. (2020). Kerncijfers Mobiliteit 2020. Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. https://www.kimnet.nl/binaries/kimnet/documenten/rapporten/2020/10/28/kerncijfers-mobiliteit-2020/KiM+Rapport+Kerncijfers+2020_def.pdf

63 Metselaar, D. (2020, 8 december). Transdev-directeur: zonder uitzicht wordt het erg kritiek in de OV-wereld. OVPro.nl. <https://www.ovpro.nl/management/2020/12/08/ov-sector-heeft-uitzicht-nodig-blijven-investeren-of-verder-afschalen/>

64 World Meteorological Organization. (2020, 23 november). Carbon dioxide levels continue at record levels, despite COVID-19 lockdown. <https://public.wmo.int/en/media/press-release/carbon-dioxide-levels-continue-record-levels-despite-covid-19-lockdown>

65 Op de Europese Top van 11 december 2020 kwamen de regeringsleiders overeen om het tussendoel van 40% minder CO₂ uitstoot ten opzichte van 1990 aan te scherpen naar 55%.

66 Sorkin, A. R., Karaian, J., Merced, M. J., & Hirsch, L., & Livni, E. (2021, 26 januari). Larry Fink of BlackRock Sets Bold Climate Goals for Corporate America. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2021/01/26/business/dealbook/larry-fink-blackrock-climate.html>

67 ANP. (2021, 23 januari). Nobelprijswinnaars en andere wetenschappers: klimaatactie nu nodig. RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/910357-nobelprijswinnaars-en-andere-wetenschappers-klimaatactie-nu-nodig>

68 Sorkin, A. R., Karaian, J., Merced, M. J., Hirsch, L., & Livni, E. (2021, 26 januari). Larry Fink of BlackRock Sets Bold Climate Goals for Corporate America. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2021/01/26/business/dealbook/larry-fink-blackrock-climate.html>

verkopen (en contacten) zijn enorm toegenomen en het consumentengedrag is veranderd. En met de groei van e-commerce groeien ook XXL- distributiecentra en koerierdiensten die veel ruimte vragen. Al voor corona werd door het College van Rijksadviseurs gewaarschuwd voor deze ‘verdozing van het landschap’.⁶⁹ De digitale infrastructuur, bestaande uit bijvoorbeeld datacenters, cloudservers en netwerken, vraagt veel (groene) energie. Nederland is een bijzonder aantrekkelijke vestigingsplaats voor datacentra. De verwachting is dat het dataverkeer in de komende jaren sterk zal blijven groeien wat tot een grotere groei van het stroomverbruik zal leiden.⁷⁰ Tegelijkertijd bieden datacenters een kans om de restwarmte te benutten voor warmtenetwerken.⁷¹

Verduurzaming energie zet door

De coronacrisis heeft veel invloed op de mondiale energiemarkt. Zo is door een combinatie van overproductie en een afnemende vraag de olie- en gasprijs sterk gedaald, en daarmee ook de koersen van grote oliebedrijven. De duurzame energie-sector groeide juist. Terwijl de totale mondiale energieconsumptie daalde met 5 procent, steeg de productie uit duurzame energie met 7 procent. Dat is een sterkere groei dan het Internationale Energie Agentschap (IEA) afgelopen voorjaar, aan het begin van de coronacrisis had verwacht. Aan de basis van de energietransitie staan maatregelen van landen in de strijd tegen klimaatverandering.

Die hebben in de afgelopen vijf jaar geleid tot een prijsdaling van 70 procent van technologie voor zon en wind en soortgelijke prijsdalingen voor opslagtechnologie en elektrisch wegvervoer. Het aandeel duurzame energie in de wereld groeit de komende jaren exponentieel. Zo verwacht het IEA nu elke vijf jaar een verdubbeling van de elektriciteitsopwekking uit wind en zon.⁷²

(Her)waardering natuur

Het toegenomen thuiswerken heeft ook tot gevolg dat de leefomgeving anders wordt bekeken. Er is meer waardering gekomen voor natuur in het algemeen en in de stad, bijvoorbeeld stadsnatuur, groene gevels en groene daken. De herwaardering heeft geleid tot toegenomen ledenaantallen van natuurbeschermingsorganisaties. Een stijgende aandacht en burgerinitiatieven m.b.t. gezamenlijke groeninrichting, tuin en stadslandbouw is waarneembaar. Ook de DNB, als onderdeel van een werkgroep met 8 financiële instellingen, roept op om meer te investeren in het behoud en herstel van biodiversiteit.⁷³ Deze herwaardering heeft de afgelopen maanden vaak tot een te hoge drukte in de natuur geleid.⁷⁴ Gemiddeld stegen de bezoekersaantallen in 2020 met 30%. De korte termijn keerzijde van deze drang naar buiten is dat kwetsbare Nederlandse natuurgebieden nog meer onder druk kwamen te staan, bovenop de gevolgen van de stikstofcrisis, het verlies aan soortenrijkdom en droogte.⁷⁵ Of deze herwaardering van de natuur zich zal vertalen naar meer zorg voor natuur en landschap in de toekomst is de vraag.

69 College van Rijksadviseurs. (2019, oktober). (X)XL verdozing - Minder, compacter, geconcentreerder, multifunctioneler. <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2019/10/29/xxl-verdozing>

70 Rengers, M., & Houtekamer, C. (2020, 21 juni). Datacentra Zeewolde vragen twee keer zoveel stroom als Amsterdam. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/06/21/zeewolde-speelt-straks-champions-league-met-stroomverbruik-a4003548>;

71 Masson, E., Dekker, R., & van Est, R. (2020, november). Waardevol digitaliseren voor de energietransitie. Rathenau instituut. https://www.rli.nl/sites/default/files/essay_1_waardevol_digitaliseren_voor_de_energietransitie_-_rathenau_instituut_-_def_0.pdf

72 IEA. (2020b). Renewables 2020. <https://www.iea.org/reports/renewables-2020>

73 Platform voor duurzame financiering. (2020, juni). Biodiversity Opportunities and Risks for the Financial Sector (The sustainable finance platform). https://www.dnb.nl/binaries/Biodiversity%20opportunities%20risks%20for%20the%20financial%20sector_tcm46-389029.pdf

74 Tweel, M. (2020, 14 november). Druk in de natuur vraagt om creatieve oplossingen. Trouw. <https://www.trouw.nl/ opinie/druk-in-de-natuur-vraagt-om-creatieve-oplossingen~b2a0aba5/>

75 Straver, F. (2020, 7 september). Boswachters: de natuur lijdt onder het corona-effect. Trouw. <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/boswachters-de-natuur-lijdt-onder-het-corona-effect-bb74aa3a/>

Lange termijn scenario's

Van crisis naar herstel: inspelen op onzekerheden

Corona is er al bijna een jaar en de verwachting is dat het virus nog wel een tijd blijft rondgaan. Zowel het verloop van het virus als de maatschappelijke gevolgen van de pandemie verrassen steeds weer. De introductie van sneltesten, vaccins en de aangekondigde inentingen gaan soelaas bieden. Maar er blijven grote uitdagingen. Het vaccineren van de bevolking wereldwijd is wellicht een nog grotere opgave dan de ontwikkeling van een werkend vaccin. Overal zijn overheden enorme schulden aangegaan ter bestrijding van de korte termijn gevolgen van de pandemie. Dat slaat een gat in de begrotingen. De opgebouwde schuld zal door de samenleving moeten worden vereffend. Dat is een belangrijk gegeven bij de herstelfase en de (nieuwe) inrichting van de samenleving. Bepalend daarbij is dat de wereld zich voor de crisis al in transitie bevond. Corona versnelt de transities in het energiesysteem, de landbouw (stikstof), in digitalisering en in de circulaire economie.

Kortom, hoe de maatschappij er na de coronacrisis uit komt te zien, is hoogst onzeker en afhankelijk van de duur van de virusuitbraak, de diepte van de versterking die de virusuitbraak

veroorzaakt en de vorm van het herstel.⁷⁶ Deze onzekerheid is wellicht het grote kenmerk van deze crisis. Als naar de lange termijn (> 15 jaar) wordt gekeken dan jaagt de coronapandemie een tweetal ontwikkelingen aan die een grote mate van onzekerheid kent en een grote impact op de samenleving heeft. Het gaat dan om:

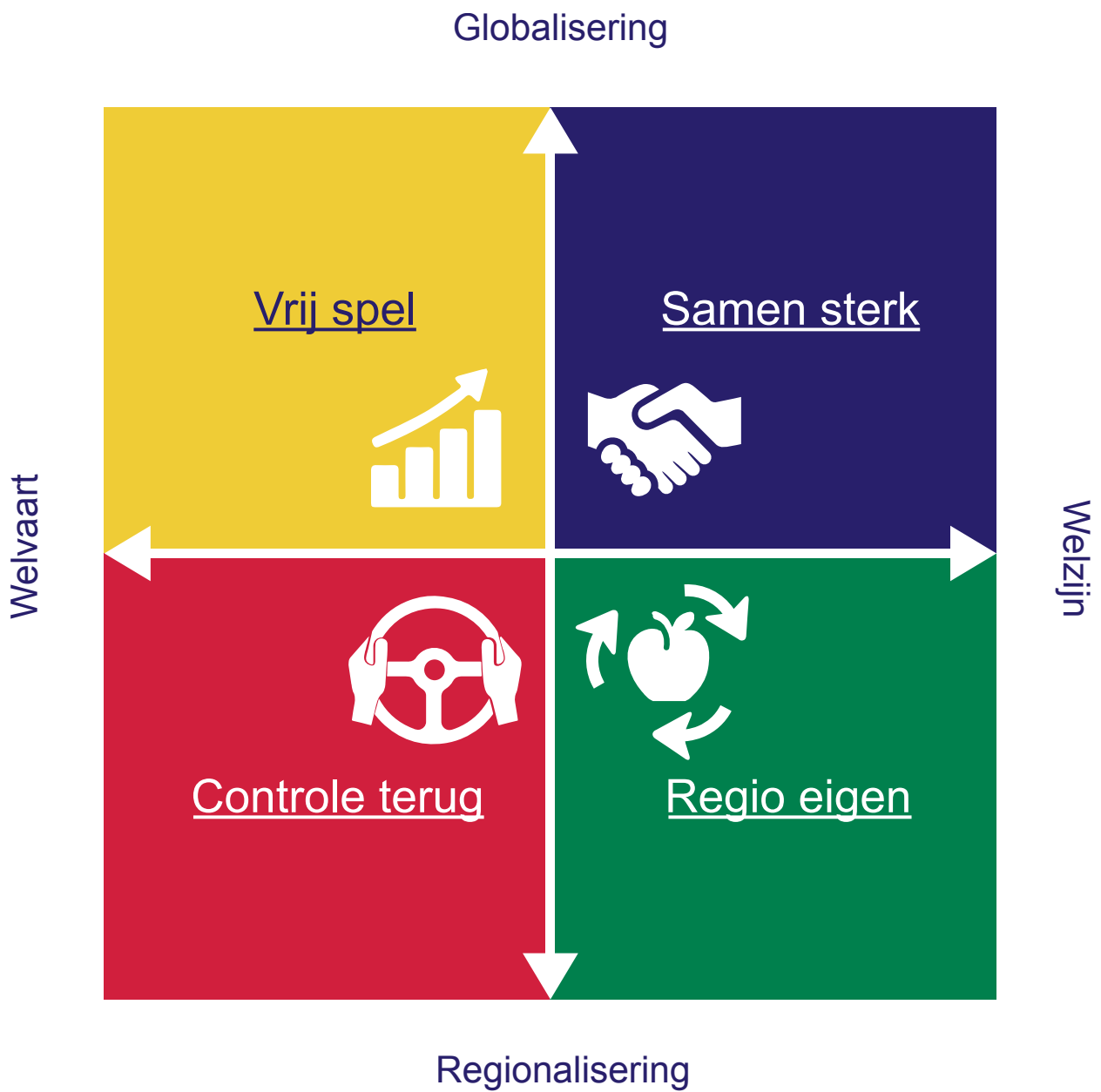
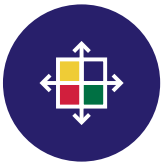
1. De mate van globalisering versus regionalisering; Het gaat hier om de openheid van een economie en de sturing op de samenleving. Van een focus op internationale handel en een centrale overheidssturing versus een focus op bescherming van de eigen economie, regionale waardeketens en een decentrale sturing.
2. Economische groei (BBP) versus brede welvaart en welzijn; het gaat hier om een verschil in waardeoriëntatie. Een focus op groei, individu, vrijheid (hedonisme) versus een focus op welzijn, gemeenschap en veiligheid. Maar ook een kleinere rol voor de overheid versus een grotere.

Deze twee onzekerheden leiden tot het volgende assenkruis die tot vier mogelijke maatschappijbeelden leiden.⁷⁷ In bijlage 2 is een samenvattend schema van de vier scenario's opgenomen.

76 McKinsey & Company. (2020). Covid-19: Briefing materials (Global health and crisis response). <https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Business%20Functions/Risk/Our%20Insights/COVID%2019%20Implications%20for%20business/COVID%2019%20July%2020/COVID-19-Facts-and-Insights-July-6.pdf>

77 Scenario's mede ontleend aan:

- de Ruijter, P., Kenter, R., van Heijningen, J., van den Bos, S., & Libbrecht, S. (2020, april). Dominostenen van Corona (Generieke scenario's, effecten en strategie). De Ruijter Strategie. <https://www.deruijter.net/publicaties/corona-scenarios-en-strategie.html>
- Jester strategy. (2020, april). Na COVID-19: anticiperen op een nieuwe werkelijkheid (Strategie voor het postcoronatijdperk). <https://jester.nl/wp-content/uploads/2016/03/Na-COVID-19-Strategie-voor-het-post-corona-tijdperk.pdf>
- Metzmakers, P., Mulder, A., Phillipen, S., Rietman, P., Rolvink, F., Swart, A., van Wijk, S., & Wolf, C. (2020, juli). Ondernemen is vooruitzien (Nederland na corona in vier scenario's). ABN Amro. https://www.abnamro.nl/nl/media/Nederland-na-Corona-invier-scenarios-ABN-AMRO_tcm16-68194.pdf
- ACCEZ. (2020, november). Bloeien als bestemming (Vier toekomstscenario's voor het Nederlandse tuinbouwcluster). <https://accez.nl/toekomst-voor-het-tuinbouwcluster/>
- van Schaick, J., van Raak, R., Lodder, M., & Spork, C. (2017, februari). (On)begrensde Technologie (Maatschappelijke Invloed van Nieuwe Technologie in Zuid-Holland). Provincie Zuid-Holland. <https://www.zuid-holland.nl/overons/toekomstagenda/mint/>

Scenario: Vrij spel

COVID-19 heeft wereldwijd geleid tot enorme staatsschulden. Daarnaast zijn de financiële reserves van bedrijven flink gedaald. Alles wordt op alles gezet om de enorme schuldenberg te verminderen. Het medicijn is het aanjagen van economische groei door internationale vrijhandel en vrij baan voor het bedrijfsleven en ondernemerschap. Dat leidt tot strenge bezuinigingen en een kleinere en faciliterende overheid. Kostprijs en efficiëntie sturen het gedrag van het bedrijfsleven. Duurzaamheid is in deze wereld van ondergeschikt belang. De onderlinge competitie waar zo op ingezet wordt, heeft zich ook doorgezet in de samenleving. Ook daar is het ieder voor zich en nemen de verschillen toe. In deze wereld is er veel ruimte voor zelfontplooiing, ligt de verantwoordelijkheid en vrijheid bij het individu.

Hieronder is per provinciaal thema beschreven wat de betekenis is van het scenario “vrij spel”.

Bestuur, financiën en organisatie

De grote maatschappelijke opgaven, zoals klimaat, wonen, energie, worden centraal vanuit de kleinere en faciliterende Rijksoverheid aangestuurd. Het bedrijfsleven bepaalt de agenda. Vanwege de bezuinigingen wordt er gekort op het provinciefonds, ter grootte van de korting die tijdens de kredietcrisis was doorgevoerd (+/- 10%). Het wagenpark groeit, vooral met elektrische auto's. Het motorrijtuigenbelastingstelsel blijft intact, waarbij het huidige opcententariaf gelijk blijft om de lasten voor bedrijven en burgers te beperken. De begroting van de provincie is daarom sterk gekrompen. De provincie is een kleine bestuurslaag en richt zich alleen op haar wettelijke taken. Maar, zelfs de uitvoering van de wettelijke taken staat onder druk en wordt tot een minimum beperkt. Thuiswerken en kostenbesparing leiden tot het afstoten van een groot deel van het kantorenbestand. De provincie houdt streng toezicht op haar gemeenten om begrotingsdiscipline te bevorderen.

Mobiliteit

Vrij verkeer van goederen en personen over de hele wereld. Internationale vervoersstromen groeien. Het gaat ook allemaal sneller en verder, mede door in gebruik name van nieuwe vervoersmogelijkheden en - routes zoals de 'Nieuwe Zijde Route' en de ijsvrije 'Noordoostelijke Doorvaart'. Zuid-Holland is met de Rotterdamse haven een groot transportknooppunt met haar unieke distributienetwerk en talrijke verbindingen. Door de toename van wereldwijde internetbestellingen zijn nieuwe distributiecentra nodig. Er is veel marktwerking in de internationale infrasector, leidend tot innovaties in de mobiliteitssector en een razendsnelle doorvoer. Maar ook tot meer files. De meest efficiënte manier van vervoer wordt het meest gebruikt, ongeacht duurzaamheid.

De provincie 'nieuwe vorm' verleent concessies op basis van deze efficiëntie. (OV) Vervoer voor iedereen en naar elke plek is geen vanzelfsprekendheid. Ook omdat de vraag naar OV is gedaald. De focus bij de provincie ligt op beheer en onderhoud. Eventuele aanbestedingen worden gedaan op basis van de laagste kostprijs. Aanbieders van goedkope – maar laagwaardige – materialen (ook uit andere landen) krijgen vrij spel.

Energie, klimaat en milieu

Wereldwijd ontstaat er een grotere vraag naar energie. Naast de traditionele energievragers ontstaan er nieuwe economische sectoren met een hoge energiebehoefte, zoals datacenters. De vraag naar energie is groter dan het aanbod van duurzame energie. Dit leidt ertoe dat het bedrijfsleven gebruik blijft maken van fossiele brandstoffen (gas) en inzet op kernenergie. De Rotterdamse haven is uitgegroeid tot een energiehub en -beurs, waar energie wereldwijd wordt geïmporteerd, geëxporteerd en verhandeld. De klimaatdoelen van Parijs staan onder grote druk, met grotere weersextremen tot gevolg. De provincie vult haar toezichthoudende rol op milieu-regels vrij minimalistisch in. Uitgangspunt is het schrappen en beperken van regels, ten behoeve van het bedrijfsleven. De provincie gebruikt haar traditionele ruimtelijke instrumentarium en zet geen extra gelden in voor de energietransitie.

Regionale economie

Ondernemerschap krijgt maximaal de ruimte om de economische groei, het bbp en innovatie aan te jagen. Door technologieën als 3-D printing zijn productieketens en handelsstromen veranderd. De intercontinentale goederenoverslag in de Rotterdamse haven is afgenomen. De Rotterdamse haven is daardoor geïntegreerd met Antwerpen. Ze is volledig gedigitaliseerd en vormt zo het grootste industrie-, energie- en transportcluster van Europa. Door kostenefficiëntie en schaalvergroting binnen de greenports krimpt het aantal bedrijven verder tot er slechts een paar overblijven. Dit proces wordt versneld en beïnvloed

door de komst van mondiaal opererende digitale platforms. Doorbraaktechnologieën zorgen voor disruptie van menig business model en sector. Veel werk is geautomatiseerd, niet alleen laaggeschoold werk. Dat leidt tot tweedeling op de arbeidsmarkt. Het zijn grote multinationals die de dienst uitmaken in een competitieve ‘winner takes all’ economie en een wereldwijde slag om talent. De grote winkels en webshops domineren terwijl florerende winkelstraten met verschillende kleine winkels veelal zullen verdwijnen. De rode loper wordt uitgelegd door bedrijven en kennisinstellingen om schaarse kenniswerkers te verleiden zich in Zuid-Holland te vestigen. De culturele sector is overgeleverd aan de markt. E-commerce is dominant, waardoor detailhandel in de steden is verdwenen. De provincie geeft fysieke ruimte aan bedrijven uit de digitale economie: start- en scale-ups, datacenters en distributiecentra. Het toerisme groeit hard en Zuid-Holland trekt veel rijke toeristen uit opkomende landen (naast China ook Afrikaanse landen als Nigeria).

Natuur

Economische groei heeft ten allen tijden voorrang op het behoud van de natuur. Natuur is business, met name als recreatieplek. Bereikbaar groen in en dicht bij de stad kan bijdragen aan het vestigingsklimaat en het aantrekken van bedrijven en werknemers. Als gevolg van een volledige scepsis over het stikstofbeleid heeft de EU-uitzonderingsposities mogelijk gemaakt waardoor meer ruimte ontstaat voor ondernemerschap. Er ontstaat een heftige strijd om deze ruimte, waardoor de polarisatie tussen ‘industriële’ en ‘natuurinclusieve’ boeren en tussen boeren en andere sectoren, zoals bouwbedrijven, toeneemt met grote nadelige gevolgen voor de biodiversiteit. De provincie heeft zeer beperkte financiële middelen voor natuur, waardoor Natuurnetwerk Nederland een stille dood sterft. Bodemdaling in het Groene Hart zet door, omdat de provincie de sterk geïndustrialiseerde land- en

tuinbouw beschermt. Bedrijven eisen zoet water en droge voeten.

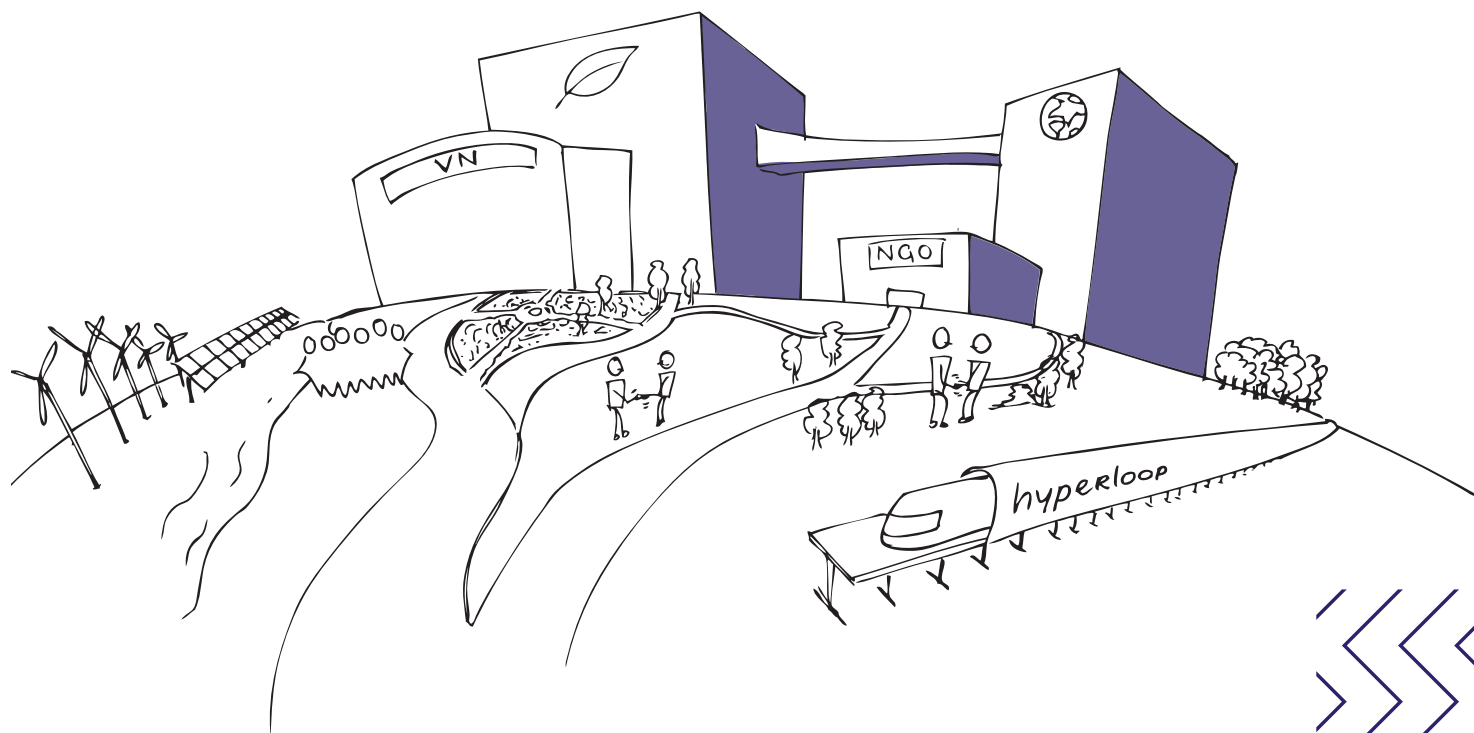
Ruimtelijke ontwikkeling

Het Rijk zet de grote lijnen uit en stuurt op de nationale belangen. De provincie stuurt op de provinciale belangen waarbij marktpartijen een dominante positie hebben in de uitvoering. Er komen nieuwe steden en uitleglocaties om de woningbouwopgave te versnellen. Kwantiteit gaat hierbij boven kwaliteit.

Duurzaamheid blijft achter. Groene gebieden als het Groene Hart staan onder druk. Innovatie in de bouw krijgt een boost met gebruik van nieuwe materialen door het beperken van regels. Er ontstaan grote ruimtelijke contrasten: binnenstedelijk en tussen steden en landelijk gebied. Wijken met lage leefomgevingskwaliteit huisvesten arbeidsmigranten en de ‘somewheres’, terwijl tegelijkertijd luxe woon-werk enclaves ‘booming’ worden. Ruimtelijke kwaliteit heeft geen aandacht, wat leidt tot verdozing en verrommeling van het landschap.

Gezondheid en veiligheid

Sociale verschillen en gezondheidsverschillen nemen toe. Een ontwikkeling die versterkt wordt door de uitgekilde verzorgingsstaat. Dat leidt tot ruimtelijke segregatie, met gezonde en ongezonde, veilige en onveilige wijken. De zorgkosten rijzen de pan uit. Het bedrijfsleven krijgt de ruimte om de zorg te vernieuwen, mede afgedwongen door de succesvolle vaccinontwikkeling, distributie en vaccinatie. Zo is de zorg sterk gedigitaliseerd. Het massale gebruik van e-health applicaties drukken de kosten van de zorg en bevorderen een preventieve leefstijl onder de bevolking. De provincie heeft geen taak en rol in het sociale en gezondheidsdomein.

Scenario:

Samen sterk

Corona heeft geleid tot besef dat internationale samenwerking (vaccinontwikkeling, kennisdeling en solidariteit) noodzakelijk is voor het welzijn van de wereld. De wereld raakt meer vervlochten door toenemende internationale samenwerking rond grote maatschappelijke opgaven als klimaat, energie, migratie. De EU is daardoor verder geïntegreerd. Er is sprake van een grote, sturende overheid die inzet op samenwerking tussen de overheid, het bedrijfsleven en de maatschappij. De focus ligt op veiligheid en toegang tot basisvoorzieningen voor iedereen. Fair Trade businessmodellen ('true pricing') zorgen voor hogere consumentenprijzen. Solidariteit, gezondheid en veiligheid zijn belangrijke waarden in deze wereld, waarbij sterk ingezet wordt op bestaanszekerheid. In deze wereld is er sprake van minder individuele vrijheid.

Hieronder is per provinciaal thema beschreven wat de betekenis is van het scenario “samen sterk”.

Bestuur, financiën en organisatie

De Rijksoverheid heeft een sterke regierol en trekt taken, waaronder ruimtelijke ordening, naar zich toe. De provincie is een groot uitvoeringsorgaan van het Rijk geworden, met de uitvoering van belangrijke opgaven als de verduurzaming van het energiesysteem, transitie van de landbouw, klimaatadaptatie, de gezonde stad. De begroting is sterk gegroeid door de transfer van rijksmiddelen en Europese middelen voor de uitvoering van specifieke opdrachten. Een ontmoedigingsbeleid op het gebruik van fossiele brandstoffen leidt tot een (tijdelijke) flinke verhoging van de opcenten. Deze hogere inkomsten worden voor de verduurzaming van het energiesysteem gebruikt. Uiteindelijk loopt de motorrijtuigenbelasting, als het wagenpark volledig elektrisch is geworden, terug tot nul. Naast het provinciefonds kent de provincie specifieke rijksuitkeringen. Er komt geen eigen belastinggebied en de provincie heeft bijna geen autonome beleidsvrijheid. Het financiële toezicht door de provincie is verruimd tot toezicht op de brede welvaart/welzijn in de Zuid-Hollandse gemeenten.

Mobiliteit

Vrij verkeer van goederen en personen over de hele wereld, met belasting op milieuvervuiling. Dat leidt tot minder intercontinentale reisbewegingen. Het vliegen binnen Europa wordt vervangen door razendsnel spoor of nieuwe duurzame vormen. Transport- en distributie is volledig geëlektrificeerd en Rotterdam is een hub voor Europa. Overheden investeren in inclusieve, groene mobiliteit. Voorbeeld is een infrastructuur gebaseerd op nieuwe energiedragers. Kennisinstituten, bedrijfsleven en ngo's werken hieraan mee. Toename van het gebruik van de fiets en het OV ten koste van vervuilende vormen. Deelauto's zijn gemeengoed, geholpen door de klimaatdoelen en snelle elektrificatie. De provincie past

concessieverlening aan, zet in op 'Mobility as a Service' (MaaS) en stimuleert de duurzame binnenvaart. De files zijn verdwenen door flexibilisering van openings- en sluitingstijden van organisaties en een systeem van spitsheffing.

Energie, klimaat en milieu

Er is wereldwijd een nieuw netwerk van duurzame energieproductie ontstaan, met veel import en export. Schone energie wordt opgewekt op logische plekken. Zonne-energie in het zuiden van Europa en in de Sahara, waar de meeste uren licht zijn. En windenergie in het noorden van Europa, deels op open zee.

Energienetten zijn aan elkaar geknoopt voor een optimaal gebruik van groene energie. Zuid-Holland is met de Rotterdamse haven uitgegroeid tot een waterstofhub. Waterstof en regionale warmtenetten zijn grote dragers van het regionale energiesysteem. De provincie is, als uitvoeringsorgaan van het Rijk, verantwoordelijk voor de ruimtelijke inpassing van de regionale energie-infrastructuur. Voorbeelden zijn opslagmogelijkheden, koppelingen tussen energiesystemen en laadinfrastructuur. Er is strenge wet- en regelgeving op milieugebied. De provincie ziet hier nauwgezet op toe richting het bedrijfsleven. Er is ruimte voor duurzame innovatieve bedrijven die hard groeien.

Regionale economie

Bedrijven verkrijgen een 'license to operate' (een internationaal publiek-privaat keurmerk) als ze volledig transparant zijn en energie- en klimaatneutraal produceren. De haven van Rotterdam is naast een waterstofhub ook een knooppunt in de circulaire economie geworden waar grondstof- en reststromen samenkomen en gerecycled worden tot hoogwaardige nieuwe producten. Daaruit is een innovatieve maakindustrie voortgekomen. Het petrochemische cluster is overgestapt op 'bio-based' productie. De provincie is nauw betrokken bij de uitvoering van de verduurzaming van het havencomplex en de tuinbouw. De greenports profiteren van de invoering van de vleestaks, die een vegetarische revolutie voedt, en richten zich

op gevarieerde, gezonde voeding en lifestyle. Een ambitieuze Brusselse vernieuwingsagenda heeft innovatie aangejaagd, vooral gericht op het gebied van zorg en verduurzaming en gericht op het realiseren van publieke waarde. De provincie is mede-uitvoerder van deze agenda. Het zijn (internationale) netwerken van start- en scale-ups die een technologische revolutie stuwen. Veel werk uit de traditionele sectoren is daardoor uit Zuid-Holland verdwenen. Dat wordt ondervangen door regionale bijscholingsprogramma's en een basisloon. Werklocaties zijn duurzaam getransformeerd naar gedeelde kantoorruimten, circulaire woon-werkparken en recreatievoorzieningen. De winkelstraten zijn zeer divers, met kleine gespecialiseerde winkels als ook aanwezigheid van de gevestigde merken. Hoewel intercontinentaal toerisme nauwelijks is gegroeid door onder andere een hoge vliegtaks, profiteren de horeca en cultuursector van meer Europese toeristen. Het ecotoerisme heeft een grote vlucht genomen. Er wordt veel publiek belang gehecht aan cultuur en mede door de toegenomen vrije tijd van burgers bloeit de sector.

Natuur

Natuur vormt een fundamenteel onderdeel van brede welvaart. Economische activiteiten vinden natuurinclusief plaats, waarbij natuurgebieden leveranciers zijn van zogenaamde ecosysteemdiensten. De natuur wordt ingezet voor meerdere functies, zoals CO₂-reductie, recreatie en beperking van hittestress. De ruimte wordt structureel anders ingericht, met meer aandacht voor natuur en duurzaamheid. Elke inwoner van Zuid-Holland heeft groenvoorzieningen bereikbaar binnen de eigen leefomgeving. De EU voert een uitvoerig en strikt natuurbesluit. In opdracht van het Rijk hanteert de provincie een streng stikstofbeleid, waarin biodiversiteit een van de speerpunten is. Zo wordt de Biesbosch hoogwaardig beschermd en keren soorten terug. De provincie geeft uitvoering aan een uitgebreid Natuurnetwerk Nederland. De land- en tuinbouw worden extensiever. Een vleestaks vermindert de vleesconsumptie. Niet duurzame boeren worden uitgekocht of

worden financieel geholpen over te stappen naar duurzaam. Er vindt vernatting van het Groene Hart plaats. In samenwerking met de waterschappen vindt landschapsherstel plaats, met aandacht voor oevers, bodem, waterwegen, zoet water en waterveiligheid.

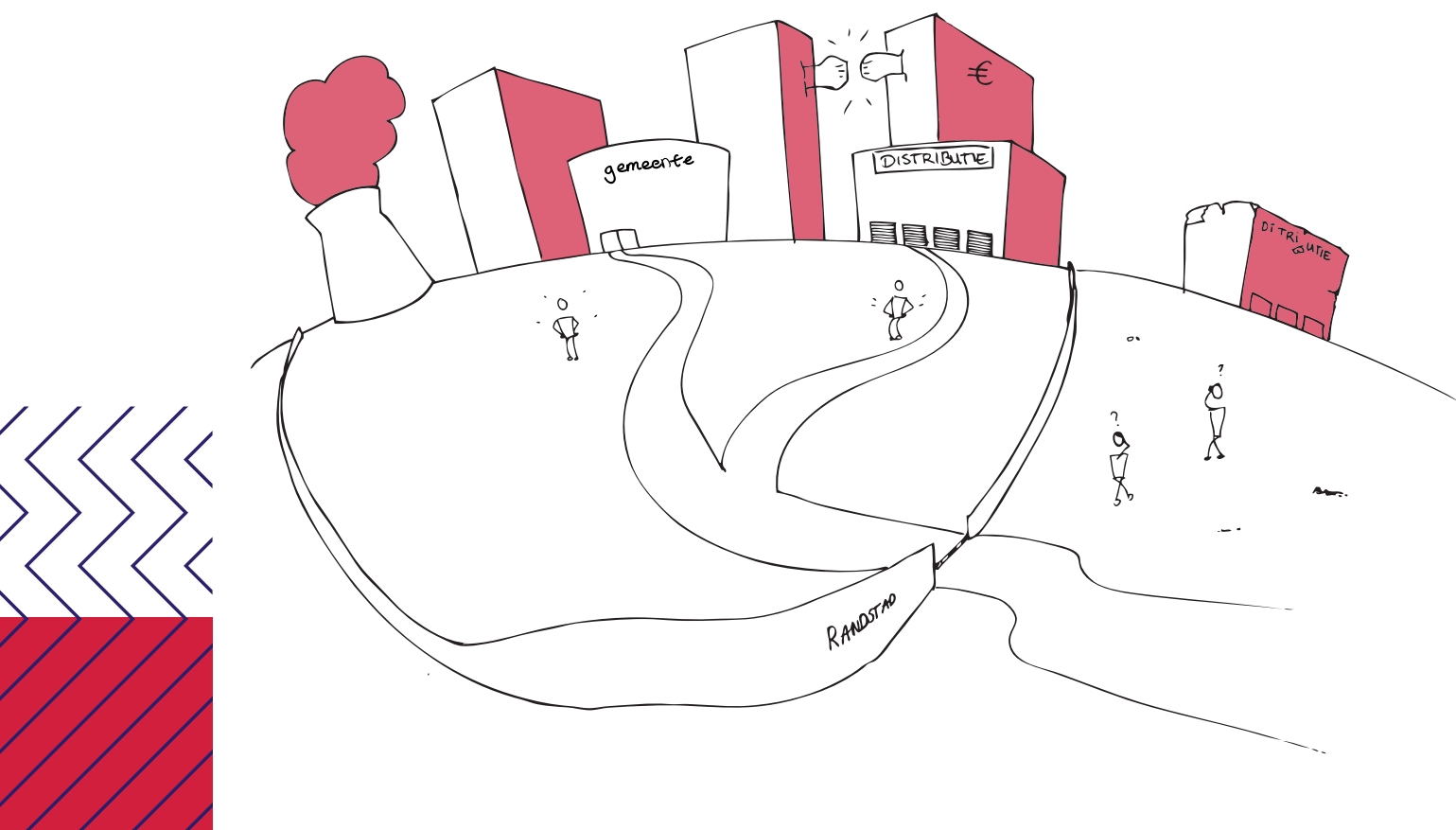
Ruimtelijke ontwikkeling

Het Rijk voert een strenge regie over de ruimte en zet sterk in op een groene, klimaatadaptieve en circulaire samenleving. In deze top-down sturing is het uitgangspunt nabijheid van wonen, werken en recreëren. Innovatie in de bouw krijgt een boost door de stimulering van duurzame materialen.

Duurzame kwaliteit gaat boven kwantiteit en snelheid. De vraag naar huizen blijft hoger dan het aanbod, maar de huizenmarkt is sterk gereguleerd, waardoor de betaalbaarheid voor verschillende groepen gewaarborgd blijft. De spreiding van sociale woningbouw voorkomt grote verschillen in leefbaarheid en gaat segregatie tegen. De provincie werkt als uitvoerder van het Rijk aan de ruimtelijke inpassing van de vergroening en verdichting van de huidige steden en de grote natuuropgave.

Gezondheid en veiligheid

De coronapandemie heeft ervoor gezorgd dat samenlevingen wereldwijd gezondheid sterk zijn gaan waarderen. Zuid-Holland huisvest een toonaangevend internationaal life science cluster met specialisatie op gezonde lifestyle concepten. Dat trekt klanten wereldwijd waarmee zorgtoerisme een bijzondere groeimarkt is geworden. De verzorgingsstaat is gemoderniseerd met een herverdeling van inkomens en bedrijfswinsten. De sociale en gezondheidsverschillen zijn sterk verminderd, mede door extra geld dat wordt ingezet naar ambitieus nationaal programma 'gezond lijf, gezonde stad'. De provincie voert dit integraal preventiebeleid van het Rijk uit. Met inzet op meer bewegen, groene en schone steden, gezondheidsinnovatie, gezonde voeding en veilig transport.

Scenario:

Controle terug

De coronacrisis heeft geleid tot een langjarige economische recessie en daarmee oplopende spanningen binnen de EU. Dit samen met een migratie- en schulden crisis heeft gezorgd voor een desintegratie van de EU. Overheden zetten sterk in op bescherming van het bedrijfsleven en kennis. Met name de bedrijven met de beste prestaties, de nationale kampioenen. Elk land is op zichzelf aangewezen en handelsoorlogen zijn aan de orde van de dag. Het onbehagen in de maatschappij voedt identiteitspolitiek (populisme) en regionalisering. De Randstad ontwikkelt zich tot een vrije handel-stadsstaat: 'Singapore aan de Noordzee'. Binnen Nederland zijn de regionale verschillen groot. Handelsgebieden floreren, andere regio's krimpen. Het is 'survival of the fittest' op regioniveau. Het is een tijd waarin individuele vrijheid als het hoogste goed wordt gezien, de sociale verschillen steeds verder toenemen, er veel wantrouwen in de samenleving heerst en duurzaamheid geen prioriteit heeft.

Hieronder is per provinciaal thema beschreven wat de betekenis is van het scenario “controle terug”.

Bestuur, financiën en organisatie

Er is sprake van een kleine Rijksoverheid die een groot aantal verantwoordelijkheden naar regio's heeft gedecentraliseerd. Per regio ontstaan nieuwe bestuursvormen, sterk geënt op de (stedelijke) economie. Er zijn daardoor grotere gemeentes, minder provincies en krachtige metropoolregio's. De algemene uitkering (provinciefonds) wordt kleiner, maar specifieke uitkeringen (bijvoorbeeld innovatiebeleid) worden groter. De provincie krijgt meer beleidsvrijheid, doordat het systeem van opcenten wordt vervangen door een nieuw belastingstelsel, bijvoorbeeld een ingezeteneheffing. De provinciale begroting is daardoor gestegen. De provincie houdt streng financieel toezicht op grotere, professioneel gerunde gemeentes.

Mobiliteit

Door afnemende wereldhandel is de goederenoverslag in de Rotterdamse haven afgenomen. Vervoers- en goederenstromen lopen vooral tussen stedelijke regio's binnen Europa en daarbuiten. De infrastructuur is efficiënt. Er wordt gestuurd op kostprijs. Duurzaamheid is geen bepalende factor.

Vervoer over water, via de binnenvaart, wordt gestimuleerd om deze regionale sector te steunen. Vervoer is sterk geïndividualiseerd. Auto en elektrische fiets zijn de dominante vervoersvormen. De provincie zet in op meer wegen en verbindingen tussen stedelijke gebieden. Het OV is geprivatiseerd en vraaggericht (OV op verzoek). Vervoersarmoede treedt op, met name in landelijke regio's. De vliegvelden Schiphol, Lelystad en Rotterdam-The Hague Airport groeien.

Energie, klimaat en milieu

Nederland probeert zoveel mogelijk zelf in haar energiebehoefte te voorzien, om niet afhankelijk

te zijn van Arabische olie, Russisch gas of waterstof van elders. Zuid-Holland heeft als meest energie-intensieve regio van Europa baat bij een stabiele, betaalbare en beschikbare energievoorziening.

Duurzaamheid is van ondergeschikt belang. De Maasvlakte, waar ruimte is vrijgekomen door minder overslag, is de locatie van een hypermoderne kerncentrale om in de energiebehoefte van de regio te blijven voorzien en minder afhankelijk te zijn van externe leveranciers. Doordat de provincie energiebronnen in de regio wil aanboren, is er ruimte voor efficiënte innovatie en wordt verre energie-import belast. De provincie schept zo min mogelijk ingewikkelde milieu-regels voor bedrijven, waarbij scherp gekeken wordt naar regelgeving in andere regio's.

Regionale economie

De economie is kleiner geworden door afnemende wereldhandel en protectionisme. Lonen en koopkracht staan onder druk. Regionale overheden zetten in op het genereren van economische groei door het bedrijfsleven de ruimte te geven en tegelijkertijd in te zetten op strategische autonomie. De internationale handel beperkt zich hoofdzakelijk tot omliggende landen, afzetmarkten zijn kleiner, productieketens zijn minder efficiënt. De provincie beschermt nationale kampioenen en een eigen maakindustrie. De Rotterdamse haven is kleiner geworden door afnemende wereldhandel. Daarnaast ondervindt de haven hevige concurrentie van de 'Nieuwe Zijderoute' uit China die haar positie onder druk zet. Voor de greenports leiden importbeperkingen tot een beperking van het level playing field. De innovatie neemt af, omdat investeringen in innovatie te risicovol zijn. Greenports hebben een belangrijke regionale rol in productie van voedsel en biobased grondstoffen voor onze economie. De provincie zet in op regionaal arbeidsmarkt-beleid voor het opleiden van eigen talent en het beperken van immigratie van arbeidsmigranten. Kantoren- en bedrijvenparken, maar ook winkelstraten, staan vaker leeg. Dat biedt ruimte

voor een heropleving van lokale ambachten en producten waardoor de fysieke retail redelijk op peil kan worden gehouden. De culturele sector wordt grotendeels overgelaten aan de markt. De provincie springt alleen in bij bescherming van regionale erfgoediconen. Het internationaal toerisme is weggelegd voor wie de middelen heeft.

Natuur

Regionale economische belangen staan voorop. De natuur wordt ingezet als recreatieplek voor eigen inwoners en als verdienmodel. Voor het vestigingsklimaat in de steden zijn lokale, beleefbare groenvoorzieningen van belang. Door het uiteenvallen van de EU wordt het stikstofvraagstuk een nationale en lokale kwestie. De provincie hanteert een soepel stikstofbeleid (mede ingegeven door lagere uitstoot als gevolg van minder economische groei), waarin biodiversiteit en luchtkwaliteit ondergeschikt is aan bouwen en land- en tuinbouw. De provincie geeft ruimte aan de lokale boeren (o.a. in het Groene Hart) en legt de verantwoordelijkheid voor bodemdaling neer bij ondernemers en individuen. De provincie staat taken op het terrein van waterveiligheid en watervoorziening af aan het bedrijfsleven.

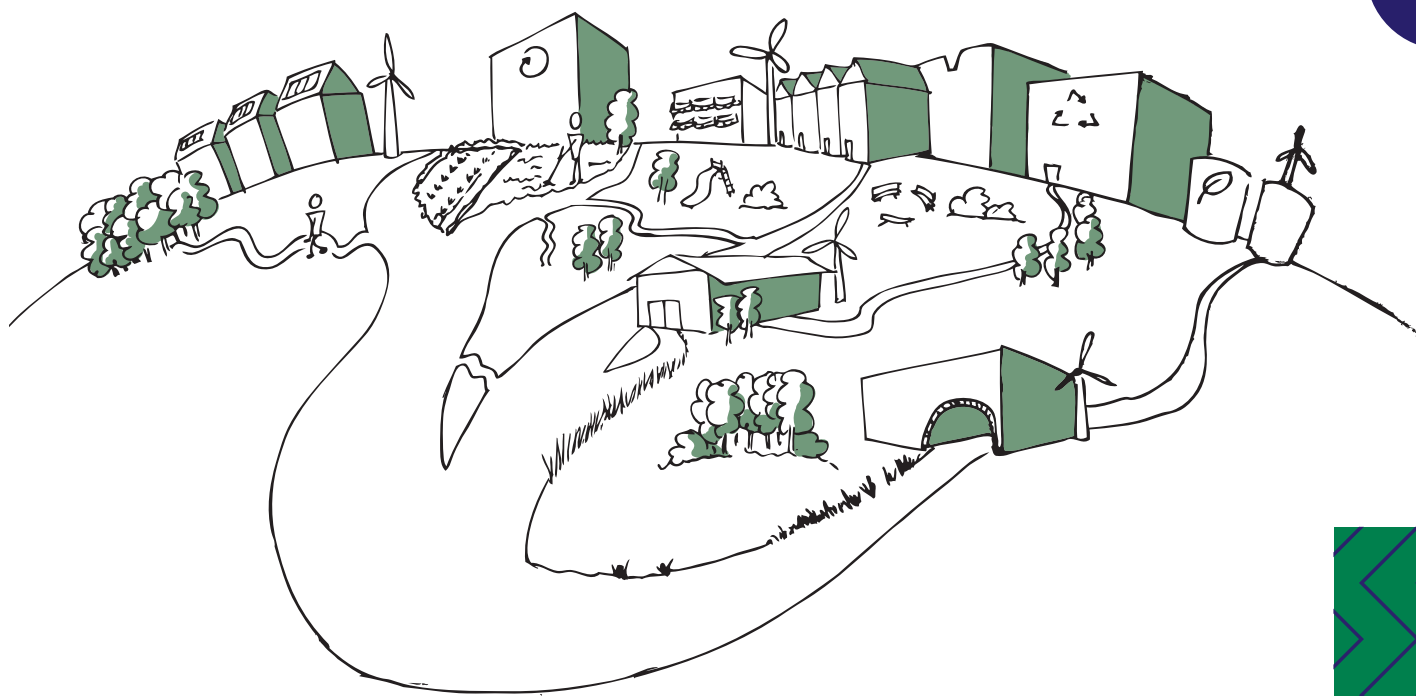
Ruimtelijke ontwikkeling

De provincie regisseert met een relatief kleine portemonnee samen met marktpartijen de ruimte. Nieuwe uitleglocaties en steden bieden ruimte voor nieuwe woningen. Kwantiteit gaat boven kwaliteit en duurzaamheid. Energiebesparing krijgt een impuls door de inzet op een strategisch autonome energievoorziening. Bepaalde grondstoffen worden schaarser door geopolitieke spanningen en voor bepaalde onderdelen van de bouw worden eigen productieketens opgezet. Er is een afname van innovatie door verminderde internationale concurrentie. Eigen bedrijven krijgen voorrang. Lage economische groei zorgt voor minder dynamiek in de bouwsector. De ruimtelijke kwaliteit staat onder druk. Grote verschillen

tussen 'winnaars' en 'verliezers' ontstaan, met luxe enclaves en achterstandswijken.

Gezondheid en veiligheid

De verzorgingsstaat is uitgekleed door strenge bezuinigingen. De economische groei is beperkt. De werkloosheid is hoog. Verschillen tussen inwoners nemen toe, wat leidt tot ruimtelijke segregatie en een onderscheid tussen gezonde en ongezonde wijken. De zorgkosten nemen sterk toe, mede gevoed door een sterk vergrijsde bevolking en slechtere luchtkwaliteit. Dat leidt tot de stimulering van de digitalisering van de zorg en privatisering. Daaruit ontstaat een gespecialiseerd en bloeiend regionaal zorg-it cluster. Gezondheidszorg en veiligheid is op regioniveau georganiseerd. De 'provincie nieuwe vorm' heeft op deze terreinen beperkte verantwoordelijkheden, zoals de jeugdzorg en spreiding van ziekenhuizen.

Scenario:

Regio eigen

Door de coronapandemie en de economische crisis die daarop volgde, is een zwaar accent komen te liggen op voldoende, gezonde voeding, duurzaamheid, gemeenschapsvorming en zelfvoorziening op regionaal niveau. Burgers zijn sterk verbonden aan de regio en vormen lifestyle-collectieven en gemeenschappen die de cultuur van een regio domineren. Geborgenheid, eigenheid en kleinschaligheid staan centraal. Er ontstaan nieuwe regionale ecosystemen van burgercorporaties (zorg, brood, voedsel, energie), bedrijven en overheden. Regio's zetten in op een circulaire, kleinere economie, met kortere ketens, duurdere import en weinig intercontinentaal toerisme. De regio's organiseren zich rondom de schaalgrootte van een lokale, circulaire economie, minimaal 50x50 km²⁷⁸, waarin de kringlopen van grondstoffen, materialen en energie de regiogrootte bepalen. Regionale ecosystemen ontstaan in de context van een Europese Unie met gedeelde waarden. De samenleving is horizontaal verbonden en wordt bottom-up georganiseerd. De focus ligt op veiligheid, sociale samenhang en gemeenschap. Betrouwbaarheid gaat boven efficiëntie.

78 Rotmans, J. (2020, augustus). Expert-reflectie ten behoeve van Lesson Learned Covid-19. <https://www.janrotmans.nl/articles/expert-reflectie-ten-behoeve-van-lessons-learned-covid-19/>

Hieronder is per provinciaal thema beschreven wat de betekenis is van het scenario “regio eigen”.

Bestuur, financiën en organisatie

Veel verantwoordelijkheden zijn overgeheveld van de Rijksoverheid naar decentrale overheden en naar lokale gemeenschappen/corporaties. Publieke taken liggen niet alleen bij overheden. Afhankelijk van de schaalgrootte waarin kringlopen gesloten kunnen worden, krijgt de bestuurlijke ordening vorm. Er kunnen nieuwe regiobesturen ontstaan, die een fusie zijn van provincie en gemeenten. Voorbeelden zijn regio's als de Drechtsteden, Metropoolregio, Groene Hart. Deze regiobesturen hebben een grote mate van autonome beleidsvrijheid en kiezen voor regionaal maatwerk, inclusief een eigen belastingstelsel. Deze belasting wordt ingezet om positief gedrag te stimuleren en vervuiling tegen te gaan. Voorbeelden zijn een CO₂-heffing of koppeling aan ecologische voetafdruk. Er zijn belastingvoordelen voor sociaal- maatschappelijke initiatieven en sluitende kringlopen. Bij inkoop en aanbesteding staat de ecologische voetafdruk centraal.

Mobiliteit

Door de meer lokale economie treedt een forse verschuiving van het internationale goederen- en personenvervoer op. Er is veel minder verplaatsing, doordat de productie dicht bij huis is, er sprake is van een kleinere economie en mensen vooral gebruik maken van deelauto's en de elektrische fiets. De verkeersstromen lopen vooral binnen de eigen regio. Regio's zijn in hoge mate zelfvoorzienend, gebruikmakend van digitale vervoerssystemen. Vervoer is onderdeel van de deeleconomie met slimme combinaties van fiets, OV, vervoer over water en nieuwe vormen. Kleinschalig, innovatief transport, bijvoorbeeld met drones of onbemande voertuigen, neemt een vlucht. Het regiobestuur investeert samen met kennisinstellingen, bedrijven en coöperaties in inclusieve, groene en kleinschalige mobiliteit. Er

wordt niet geïnvesteerd in grootschalige snelwegen. Snelfiets- en wandelpaden krijgen juist meer aandacht. Het fileprobleem is verdwenen, mede door flexibele werktijden, thuiswerken en afnemend autobezit.

Energie, klimaat en milieu

Regionale energiecoöperaties, bottom-up samenwerkingen van bedrijven, burgers en regionale overheden, geven sturing aan kleinschalige, decentrale en duurzame energiesystemen. Deze systemen worden regionaal beheerd via coöperatieve vormen. Er zijn meerdere energiedragers en een zeer divers aantal bronnen (wind, water, zon, geo). Bijna alle bedrijven wekken zelf energie op. Bedrijven met grote platte daken leveren energie aan de naaste omgeving en boeren verwarmen hun stallen met een eigen windmolen en zonnecentrale. Het Klimaatakkoord van Parijs wordt gehaald. Het Zuid-Hollandse regiobestuur faciliteert de ruimtelijke inpassing van kleinschalige energiesystemen. Dit leidt tot een 'rommelig' energielandschap. Het Groene Hart wordt het Blauwgroene Hart met vernatting voor CO₂-reductie, nieuwe vormen van landbouw en duurzame, lokale energieopwekking. Het regiobestuur jaagt innovaties aan en ontmoedigt vormen van vervuילend energiegebruik via strenge regelgeving en strikt toezicht.

Regionale economie

De internationale handel is sterk verminderd. Regio's maken zich hard voor korte en circulaire ketens, meer Europees gericht dan globaal. De Rotterdamse haven vormt een regionale hub waar regionale kringlopen samenkomen: 'bio-based' grondstoffen, afval, energie en voeding. De regio zet in op kwalitatief hoogwaardige en duurzame producten die zo veel mogelijk in de eigen regio worden geproduceerd. Het assortiment is beperkt tot wat lokaal wordt gemaakt, waardoor de keuzevrijheid van consumenten kleiner is. Dat heeft gevolgen voor de greenports. De geregionaliseerde markt zorgt voor een forse verschuiving van 'business-to-business'

naar 'business-to-consumer'. Bedrijven worden belast, herverdeling van inkomens zorgt voor een koopkrachtige middenklasse. Bedrijven gaan regionale samenwerkingsverbanden aan die controleerbaar bijdragen aan een regionale stabiele sociale structuur en kringloop- en deeleconomie. Onderdeel hiervan is integratie van mensen met afstand tot de arbeidsmarkt in het arbeidsproces. Er ontstaan duurzame 'cityservice centres'. Dit zijn productiegebieden, waarin bedrijven horizontaal en verticaal sterk zijn geïntegreerd. Deze clusters leveren voedsel, groen, water, energie, data en ontspanningsmogelijkheden aan de stad en ze brengen reststromen uit de stad tot waarde in hun productieprocessen. Meer aandacht vanuit de consument voor authenticiteit en lokale herkomst hebben lokale ambachten en fysieke retail redelijk op peil gehouden. De winkelstraten zitten vol met kleine winkeltjes, waar lokale producten verkocht worden. Op wijk- en buurt-niveau is een lokale deeleconomie gaan bloeien.

Natuur

De natuur vormt een fundamenteel onderdeel van brede welvaart en heeft een erkende waarde. Regionale economische activiteiten vinden natuurinclusief plaats, waarbij de natuur wordt ingezet voor meerdere functies, zoals CO₂-reductie, recreatie en beperking van wateroverlast en hittestress (klimaatmitigatie- en adaptatie). De ruimte wordt structureel anders ingericht, waarbij natuur en duurzaamheid leidend zijn. Het Zuid-Hollandse regiobestuur investeert samen met lokale coöperaties en bedrijven fors in de biodiversiteit en natuurinclusief waterbeheer. Inwoners gaan zelf aan de slag met stadslandbouw, buurttuinen en lokale natuurgebieden. Er wordt streng opgetreden tegen vervuiling. Het stikstofprobleem is opgelost door de uitfasering of transitie van de grote stikstofproducenten, zoals de intensieve veehouderij. De land- en tuinbouw is extensief en werkt in lokale kringlopen. De kwaliteit van de biodiversiteit in Zuid-Holland is sterk verbeterd, omdat het een leidende factor is bij economisch handelen. Het Groene Hart

is een groot moerasachtig natuurgebied waarmee bodemdaling en CO₂ uitstoot een halt is toegeeroepen.

Ruimtelijke ontwikkeling

Inwoners voelen zich sterk verbonden met de eigen wijk, dorp, stad en regio. De provincie geeft de ruimte samen met lokale gemeenschappen, bedrijven en organisaties vorm. Door strenge ruimtelijke ordeningsregels zijn steden klimaat- en energieneutraal met veel ruimte voor natuur en recreatie. Deze lokale gemeenschappen hebben directe zeggenschap over hun leefomgeving, waar wonen, werken en recreëren dicht bij elkaar zijn georganiseerd. Deze gemeenschappen functioneren behoorlijk egalitair. De druk op de woningbouw is door het gebrek aan migratie en verplaatsingen minder. Door het sluiten van regionale kringlopen zijn stad en land nauw verbonden. Het landschap verrommelt door het gebrek aan centrale regie en de moeizame afstemming van grootschalige voorzieningen en bovenlokale infrastructuur.

Gezondheid en veiligheid

De coronapandemie heeft ervoor gezorgd dat samenlevingen gezondheid sterk zijn gaan waarderen. Een gezonde bevolking is namelijk een productieve bevolking. Een gezonde leefomgeving is daarom leidend voor de inrichting van stad en regio. Het Zuid-Hollandse regiobestuur krijgt er taken bij in het sociaal domein en op het gebied van gezondheid. Het regiobestuur werkt samen met lokale coalities aan maatwerkgerichte gezondheidsprogramma's. Daarbij wordt extra ruimte gemaakt voor bewegen (fiets, wandel), groen, sociale ontmoetingen, schone lucht en gezonde lokale voeding.

Conclusies, aanbevelingen en no-regret maatregelen

COVID-19 is een wereldwijde crisis van ongekende omvang en impact. Hoe samenlevingen hiermee omgaan, is bepalend voor het herstel en de inrichting van de samenleving op de lange termijn. Een bekende uitspraak van Winston Churchill luidt 'Never let a good crisis go to a waste'. Uit de verkenning naar de korte en middellange termijn impact van de coronacrisis op de (Zuid-Hollandse) samenleving kan een aantal conclusies worden getrokken en aanbevelingen worden geformuleerd. Uit de scenario-analyse kunnen 'no-regret'-maatregelen worden herleid. Maatregelen die in elk scenario relevant zijn om te nemen.

Hoofdconclusies

1. Corona geeft een impuls aan het debat over de houdbaarheid van het huidige economische systeem dat tegen haar ecologische grenzen aanloopt. Corona vergroot de aandacht voor duurzaamheid, natuur en gezondheid.
2. De coronapandemie gaat gepaard met onzekerheid over de aanpak en het herstel. Dit heeft een verlamdend effect op de economie en de gemoedsgesteldheid van de bevolking. Het zal lang duren voordat de economische en sociale schade volledig duidelijk is en ingehaald wordt.
3. Corona vergroot verschillen, tussen de gezondheid en inkomens van mensen, op de arbeidsmarkt, tussen wijken, regio's en landen. Wat (al) zwak is wordt nog zwakker.
4. De geschiedenis laat zien dat grote schokken, zoals oorlogen, crises en recessies, vaak langdurende, hoewel niet altijd blijvende, veranderingen teweegbrengen en trends versnellen. Corona is dan ook een grote aanjager van al lopende trends en transities. Voorbeelden zijn de versnelling van de digitalisering, het thuiswerken en de verdere verduurzaming in de energiesector.

Profit

De economische schade heeft een asymmetrisch karakter. Sommige partijen en sectoren zijn zeer hard geraakt, andere niet. Ook in Zuid-Holland zijn de verschillen groot. Een regio als de Duin- en Bollenstreek is hard geraakt, daarentegen is een regio als Haaglanden minder hard geraakt vanwege de dominantie van een aantal sectoren met een beperkte krimp. Het is de verwachting dat het herstel in Zuid-Holland echter minder hard verloopt dan in andere Nederlandse regio's en het verschil tussen regio's groter wordt. De zwakte van de Zuid-Hollandse economie is namelijk haar structuur. De structuur kent veel massa (9 topsectoren), maar weinig dichtheid (onderlinge verbindingen) en een oververtegenwoordiging van op fossiele brandstoffen gebaseerde sectoren. Deze sectoren bevinden zich bovendien in het volwassen stadium van de levenscyclus met een beperkt groeivermogen.

Aanbevelingen & no-regret maatregelen

- De concurrentiepositie is in elk scenario afhankelijk van de mate van innovatie en technologie. Een duurzaam herstel specifiek voor Zuid-Holland vraagt om: a) het stimuleren van synergie en netwerken tussen opgaven op het terrein van duurzame woningbouw, duurzame bereikbaarheid, talentontwikkeling en nieuwe bedrijvigheid, b) onderlinge verbinding tussen economische sectoren, met focus op nieuwe doorbraaktechnologieën en broedplaatsen, c) een standvastige, consistente en heldere koers en d) een gebiedsgerichte, integrale aanpak die recht doet aan de regionale verschillen.
- Het achterblijvende groeivermogen van Zuid-Holland dient versterkt te worden door benutting van onbenut groei- innovatiepotentieel. Investeer in het proces om te komen tot een strategische 'regionale projecten portefeuille' die gericht is op de versnelling van de transitie (digitalisering, energieverduurzaming en circulaire samenleving), zodat

te allen tijde ingespeeld kan worden op de herstellfondsen (groeifonds, EU). Als mogelijk afwegingskader kan de in de bijlage opgenomen x-transitiecurve worden gebruikt.

- Investerings vanuit overheden, in transitieopgaven en in 'traditionele' taken, zijn tijdens de crisis- en herstelfase cruciaal. Bij het kiezen speelt de vraag: waar halen we het meeste (maatschappelijke) rendement? Tijdens de sessies over de kadernota en de voorjaarsnota kan ten behoeve van het provinciale investeringsvermogen het gesprek plaatsvinden over het vergroten van inkomsten. Daarnaast zijn er mogelijkheden voor investeringen via bijvoorbeeld het Groeifonds en de EU fondsen. De tijd vraagt om doorpakken bij het aantrekken van deze investeringen.
- Op korte termijn vraagt het benutten van de EU-herstellfondsen om een krachtige lobby en profilering als regio. Zuid-Holland heeft in elk lange termijn scenario belang bij stabiele handelsrelaties met omliggende landen en regio's. Dit vraagt blijvende inzet op het vormen van corridors met Duitsland en België.

People

Corona zorgt voor nieuwe (sociale en regionale) breuklijnen en vergroot al bestaande ongelijkheid op het terrein van de arbeidsmarkt, inkomen en zorg. Sommige breuklijnen zijn feitelijk, andere hebben betrekking op de perceptie of het draagvlak. Voorbeelden zijn gevoelens van eenzaamheid, geluk en maatschappelijk onbehagen. De coronaperiode raakt ouderen en jongeren verschillend. Toch liggen de diepere scheidslijnen niet zozeer tussen generaties, maar tussen sociale klassen. Deze breuklijnen hoeven niet permanent te zijn, maar het verraderlijke is dat sommige negatieve gevolgen pas op de middellange termijn zichtbaar zullen worden. Er ontstaan nieuwe groepen kwetsbare mensen.

Aanbevelingen & no-regret maatregelen

- De voortgaande technologisering/digitalisering zorgt in alle vier de scenario's voor een veranderende arbeidsmarkt.. Het belang van Human Capital is door het virus alleen maar toegenomen, maar de insteek van de agenda zal herijkt moeten worden. Er is een omslag nodig, omdat de onderliggende vraag is veranderend. Van: hoe komen onze bedrijven aan goede mensen? Naar: hoe komen onze mensen aan een passende baan?
- Technologisering/digitalisering heeft ook een keerzijde: veiligheidsrisico's nemen toe. Dit vraagt om actief risicomanagement van de provincie.
- Corona vergroot de zorgen van kwetsbare gebieden en groepen waar sprake is van een stapeling van problemen. In elk scenario vinden er veranderingen plaats binnen deze maatschappelijke tweedelingen. Corona vergroot daarmee het belang van inclusiviteit en taken zoals cohesie, arbeidsmarkt en ongelijkheid. Dit vraagt om een duidelijke houding van de provincie op deze thema's. Bijvoorbeeld de rolneming ten opzichte van de gemeenten bij opgaven als een integrale aanpak van schulverlichting, jeugdzorg en beschikbaarheid van betaalbare woningen.

Planet

Corona leidt tot een maatschappelijke en persoonlijke herwaardering van de natuur en de leefomgeving. Dit uit zich onder meer in een toegenomen bezoek aan recreatie- en natuurgebieden en meer aandacht voor groen in de stad. De ruimtelijke puzzel in het druk bebouwde Zuid-Holland wordt (nog) complexer. De positie van stadcentra staat door corona onder druk. Tegelijkertijd is er een grotere waardering voor de eigen woonomgeving met veranderende woonvoorkeuren tot gevolg. Reizigers kiezen vaker voor individuele manieren van vervoer (weg, fietsen, lopen) in plaats van collectieve vervoerwijzen. De dagelijkse ochtend- en avondfiles zijn bijna verdwenen. Flexibilisering van werktijden vermindert files en de druk op het openbaar

vervoer. Ondanks de economische recessie zet de energietransitie versneld door. Investerings in duurzame energie nemen toe, evenals investeringen in duurzame bedrijven.

Aanbevelingen & no-regret maatregelen

Het thuiswerken en de groei van e-commerce leiden tot een transformatie

- van werklocaties, vervoersstromen, een ander reisgedrag, gevarieerde reistijden en veranderende woonvoorkeuren. Dat heeft impact op de omvang en vorm van de verstedelijkingsopgave. Er is meer aandacht nodig voor een gezonde en groene publieke ruimte in het stedenbouwkundig patroon.
- De klimaatopgave bepaalt in alle vier de scenario's de ruimtelijke ordening. Vanwege de ecologische, economische en/of sociale waarde van natuur, kan worden verwacht dat een thema als groen in de stad belangrijker wordt. Vergroening van steden kan gefaciliteerd worden door het provinciale ruimtelijk instrumentarium scherper in te zetten.
- Het inpassen van de nieuwe duurzame energie-infrastructuur van Zuid- Holland speelt de komende jaren een grote rol in de ruimtelijke inrichting en is van belang voor de concurrentiepositie van de tuinbouw en de haven. Daarmee is de energietransitie een van de hoofdopgaven voor de provincie in het komende decennium. Hoewel de provincie zowel middelen als ruimtelijk instrumentarium tot zijn beschikking om sturend te zijn bij deze opgave, vraagt de energietransitie om een goed afgestemde publiek-private inspanning.
- De vier scenario's kennen allemaal een grote verandering op het gebied van mobiliteit. Zowel uit ecologisch, economisch als sociaal oogpunt is het investeren in verschillende modaliteiten, zoals fietsen en lopen, zinvol. De winst van de afwezigheid van de 'hyperspits' zou behouden moeten worden. Mensen zijn echter gewoontedieren, die snel terugschieten in het 'oude' patroon. Dat vraagt om het maken van afspraken tussen werkgevers, onderwijsinstellingen en vervoerders over de spreiding van reizigers over de dag. De vraag

is welke speler (Rijk, OV-bedrijven, provincies) de regie neemt. Doorgaan met geplande investeringen is, ook gezien de continuïteit op de lange termijn, voor de provincie van belang net als de agendering van de regievraag.

Rol provincie

Corona versterkt de decentralisatie en/of centralisatie tendensen. Tegelijkertijd laat de crisis een aanzienlijke zwakheid zien van zowel extreme centralisatie als extreme decentralisatie. De crisis levert een belangrijke governance les op. Het belang van goede samenwerking tussen verschillende bestuursniveaus en een gecoördineerde respons op noodsituaties en de nasleep ervan als ook ruimte om “ter plaatse” te handelen, gecombineerd met effectief leiderschap op nationaal niveau. De meerwaarde op regionaal niveau lijkt, werkend vanuit de coronacrisis, vooral te zitten in politiek-bestuurlijk moeizame transitie-dossiers, zoals landbouw, klimaat en energie.

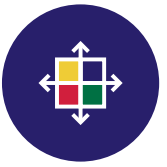
Aanbevelingen & no-regret maatregelen

- Corona maakt de financiële positie van de provincie kwetsbaar in de herstelfase. Het aflopen van incidentele gelden in de provinciale begroting valt samen met het moment dat herstel na corona juist ingezet moet worden. De provincie kan financiële middelen voor deze transitithema's verkrijgen door: herprioritering binnen de bestaande begroting, lobby voor hogere bijdrage uit het provinciefonds, verhoging opcenten en extra lenen.
- De beschikbare middelen zullen beperkt zijn in elk scenario. Dat vraagt om inzet op samenhang en synergie bij de aanpak van inhoudelijke opgaven (stikstof, wonen, klimaat, energie) en om interregionale afstemming en samenwerking (bijvoorbeeld gemeenten, MRDH, IQ en provincie).
- De complexiteit van opgaven, dalende inkomsten en stijgende uitgaven beperken het handelingsvermogen van gemeenten. Een penibele situatie die naarmate de tijd vordert kan verergeren. Dit vraagt om een alerte en pro-actieve provincie richting gemeenten.
- In alle scenario's is een sterke en kundige overheid nodig. In de scenario's aan de linkerkant om marktfalen te voorkomen, in de scenario's aan de rechterkant om brede welvaart te initiëren en te faciliteren.
- Groen ingestoken herstel met aandacht voor natuur en energie kan nieuw elan geven aan de provinciale rol.
- Een belangrijk functie van de provincie is kennisontwikkeling en netwerkbevordering. De provincie kan actief partners in de regio verbinden op opgaven, ontmoetingen mogelijk maken en betrekken bij haar strategische onderzoeksagenda. Daarnaast kan gedacht worden aan de instelling van een doorlopend Corona-werkatelier in samenspraak en samenwerking met de Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit (PARK). Dit atelier bemenst door een combinatie van experts volgt de feitelijke ontwikkelingen in 2021 nauwgezet. Dat gaat via ontwerpend en datagedreven onderzoek. Op die manier brengt het atelier ook de blijvende effecten op de middellange termijn (2022-2027) van bijvoorbeeld digitalisering (verdozing, digitale infrastructuur), thuiswerken (transformatie kantoren, detailhandel, veranderende woon- en werkvoorkeuren) en een andere waardering van nabije groene buitenruimte in kaart.
- De overheid is weer in positie, maar moet ook partner blijven waarbij inclusiviteit, integraliteit en duurzaamheid leidende principes zijn. De regionale schaal is de systeem-schaal geworden. Daar vinden de verbindingen plaats van grote opgaven. Investeer daarom in het proces - de mensen, kennis, capaciteiten, instituties, data, onderzoek, ontwerp, innovaties – om te komen tot projecten, en niet andersom. Tegelijkertijd vraagt de versterking van de regio om een oplossing voor het vraagstuk van de democratische legitimatie. De provincie heeft de democratische legitimatie en de passende schaal voor het oppakken van complexe opgaven. Deze meerwaarde en positie van de provincie moet sterker worden benadrukt naar de Tweede Kamer en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties.

Nieuwe (onderzoeks)vragen

Bovenal levert het rapport de overtuiging op dat de ‘handen uit de mouwen gestoken moeten worden’. Daarnaast levert de verkenning nieuwe onderzoeksvragen op. Uit deze verkenning komt een aantal (onderzoeks)vragen naar boven. Een selectie van deze vragen kan meegenomen worden in de provinciale onderzoeksagenda of door de provincie geagendeerd worden bij onderzoeksinstellingen:

- Meerdere transities hanteren een tijdshorizon van 2050 – 2060 met veelal concrete einddoelen. Tot welke ruimtelijke en bestuurlijke keuzes en dilemma’s leiden de verschillende transitiepaden (klimaat, energie, circulariteit) voor Zuid-Holland? Met behulp van ‘back-casting’ kan inzichtelijk gemaakt worden welke keuzes op korte, middellange en lange termijn nodig zijn om de transities in goede banen te leiden.
- Leidt corona tot meer armoede in Zuid-Holland? Welke problemen ondervinden gemeenten ten aanzien van de armoedebestrijding in Zuid-Holland? Wat kan de provincie bijdragen aan armoedebestrijding? (Een onderzoek naar dit vraagstuk vindt plaats naar aanleiding van een aangenomen motie – motie 966 - door de Staten)
- Wat is de energievraag van het door corona nog sterker toegenomen dataverkeer? Hoe geven we vorm aan duurzame, groene digitalisering (d.w.z. klimaat- en energieneutraal)?
- Wat betekent het thuiswerken voor de mobiliteitsvraag en woningvraag? Leidt corona tot een trek uit de stad? Wat betekent dit voor het verstedelijkingsbeleid van de provincie?
- Leidt de wereldwijde verarming tot een groei van economische migratie, waaronder in Nederland en Zuid-Holland? Wat betekent dit voor de huisvesting van asielzoekers en statushouders in onze provincie?
- Hoe benutten we de voordelen van de digitale technologieën en beheersen we tegelijkertijd de nadelen? Welke gevolgen hebben nieuwe (doorbraak)technologieën voor de Zuid-Hollandse sectoren en in het bijzonder voor de arbeidsmarkt?
- Welke bedrijven en bedrijfsactiviteiten (in Zuid-Holland) verplaatsen hun productie vanwege de behoefte aan grotere leverbetrouwbaarheid (re-shoring), wat zijn daarbij de baten en de kosten?
- Hoe vinden we de meest effectieve balans tussen regionale en (inter)nationale voedsel- en grondstofketens, kringlopen en energieopwekking?
- Zal deze herwaardering van de natuur zich vertalen naar meer zorg voor natuur en landschap in de toekomst en van welke factoren is dat dan afhankelijk?

Bijlagen

Bijlage A:

Samenvattend overzicht scenario's

	Vrij spel 	Samen sterk 	Controle terug 	Regio eigen
Bestuur, financiën & organisatie	Kleine provincie, alleen wettelijke taken. Bezuinigen gedreven: korting op p-fonds, afstoten deel kantoor. MRB gelijk. Uitvoering publieke taken deels door bedrijfsleven.	Sterke regierol Rijk, Provincie is uitvoeringsorgaan. Geen eigen belastinggebied (MRB afgeschaft). Middelen voor specifieke taken.	Sturende rol stedelijke regio's. Groot aantal verantwoordelijkheden Rijk gedecentraliseerd. Van algemeen naar specifieke middelen & eigen belastinggebied.	Regiobestuur en lokale gemeenschap. Regionaal maatwerk: veel beleidsvrijheid. Eigen belastinggebied gericht op stimuleren duurzaamheid.
Mobiliteit	Vrij verkeer, hoge mobiliteitsgroei Focus beheer & onderhoud. Vervoersarmoede.	Vrij verkeer met belasting op milieuvervuiling. Investerings in inclusieve, groene mobiliteit.	Transporthub tussen stedelijke regio's. Kostprijs gestuurd. Geïndividualiseerd vervoer. Vervoersarmoede	Lage mobiliteitsgroei. Verkeersstromen binnen regio. Investerings in inclusieve, groene en kleinschalige mobiliteit.
Energie, klimaat & milieu	Klimaatdoelen onder druk. Grote vraag energie. Rdam energiehub. Ook kernenergie.	De energieproductie is volledig duurzaam. Waterstof en regionale warmtenetten voor energiesysteem.	Voorzien in eigen behoefte: kernenergie en eigen energiecluster. Klimaatdoelen onder druk.	Klimaatdoelen gehaald. Energiecoöperaties voor decentrale, kleine en duurzame systemen.
Regionale economie	Hoge ec. groei. Innovatie en schaalvergroting. Tweedeling arbeidsmarkt.	Gematigde ec. groei. Energie- en klimaatneutraal Producers is vereiste voor bedrijven. Innovatie en verduurzaming. Bijscholing en basisloon.	Bijscholing en basisloon. Protectionisme, kleinere EU en geen gelijk speelveld. Afnemende innovatie. Stimuleren regionale arbeidsmarkt en Industrie.	Beperkte ec. groei. Regionale kringlopen en deeleconomie. Beperkte keuzevrijheid consumenten. Inclusieve arbeidsmarkt.
Natuur	Natuur is business. Polarisatie. Einde NNN. Bodemdaling zet door.	Activiteiten zijn natuurinclusief. Streng stikstofbeleid, met biodiversiteit als speerpunt. Vernatting G- Hart.	Natuur is verdien-model. Soepel stikstofbeleid. Bedrijven in de the lead bij oplossing bodemdaling. Ruimte voor lokale landbouw.	Natuur & duurzaamheid Lidend in RO. Land- en tuinbouw is extensief en lokaal. Streng optreden tegen vervuiling. G -Hart is moerasachtig.
Ruimte	Nieuwe steden, uitleglocaties. Rijkssturing RO. Ruimtelijke verschillen.	Rijk voert strenge regie op ruimte. Focus op groene samenleving. Nabijheid wonen, werken en recreëren. Weinig verschillen.	Kwantiteit boven kwaliteit. Nieuwe uitleglocaties. Stimulans lokale bouwproductie. Grote ruimtelijke verschillen tussen rijk en 'arm'.	Zeggenschap voor lokale, vrij egalitaire gemeenschappen. Integratie werken, wonen, recreëren. Verrommeling landschap.
Gezond & veilig	Impuls digitalisering zorg, e-health door kostenstijging. Geen rol provincie.	Gezondheid voorop. Impuls life science cluster. Vermindering sociale en Gezondheidsverschillen.	Uitgeklede verzorgings-staat. Ruimtelijke segregatie: ongezonde wijken. Digitale zorg is leidend. Impuls voor bloeiende zorg-it Cluster.	Gezonde leefomgeving leidend. Regiobestuur werkt met coalities aan gezondheid als maatwerk.

Bijlage B:

Afwegingskader herstelprojecten: gebruik van de transitie X-curve

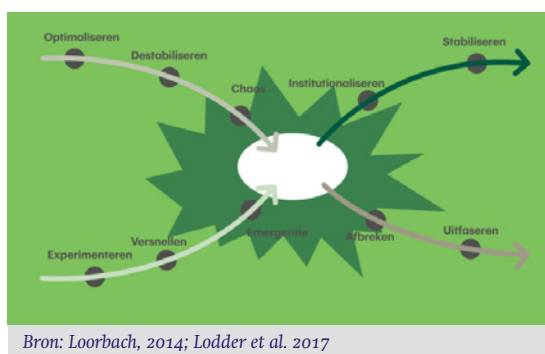
Er is altijd en continu verandering op allerlei niveaus. Het tijdperk waarin we voor corona al verkeerde werd gekenmerkt door ingrijpende transities, op het terrein van klimaat, energie en technologie. We stuiten in ons economische systeem op de grenzen van wat de aarde aankan. Het 'oude' systeem is niet houdbaar. corona versnelt die veranderingen en komt dus bovenop de al aanwezige systeemspanning in de samenleving. Hoe verminderen we deze systeemspanning? De vraag is vervolgens welke ontwikkelingen we zouden moeten willen versterken, versnellen of afremmen?

De zogenaamde transitie X-curve kan helpen om in deze periode van onzekerheid en transformatieve dynamiek gewenste transities te helpen versnellen en realiseren. Transities vinden plaats in patronen van op-, om-, af en voortbouw.

- Opbouw gaat over het ontstaan en ontwikkelen van nieuwe praktijken, modellen, technologie en regels. Bij opbouw is het van belang om vernieuwers de ruimte te geven, zelforganisatie te stimuleren en ruim baan te geven aan innovatie. Bijvoorbeeld de opkomst van Artificiële Intelligentie, waterstofbussen en quantum computing.
- Ombouw betreft het aanpassen van structuren en organisaties aan verandering. Er is veel nadruk op samenwerking, door vanuit brede convenanten en akkoorden tot transitie te willen komen. Bijvoorbeeld het energie-convenant in de tuinbouw.
- Voortbouw is het bestendigen, optimaliseren en efficiënt maken van het bestaande. Het gaat om meters maken en opschalen. En om te leren wat lokaal werkt, en dat veel breder gaan faciliteren, mogelijk maken, aanjagen, verspreiden, verbinden. Bijvoorbeeld de opschaling van windenergie, de elektrificatie van het autopark en de uitrol van een laadpaal infrastructuur.

- Afbouw gaat over het uitfaseren, loslaten en afbreken van bepaalde zaken. Het gaat dus enerzijds om verbieden, maar ook faciliteren van uitfasering van niet gewenste zaken. Een bekend voorbeeld is bijvoorbeeld de afbouw van de mijnen, maar nu ook de afbouw van de verbrandingsmotor.

Kortom: geef in een transitie (energie, klimaat, circulariteit) ruimte aan nieuwe, goede initiatieven, transformeer dat wat kansrijk is en bouw af wat kansloos is. Organiseer een permanente interregionale werkgroep die als taak heeft voor de noodzakelijke transities kansrijke projecten te inventariseren en te selecteren. Deze werkgroep kan elke Zuid-Hollandse sector of ontwikkeling plotten op de x-curve.

Bron: Loorbach, 2014; Lodder et al. 2017

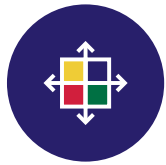
Literatuur

- Aalders, R., Raspe, O., & Dieteren, J. (2020, juni). Regionale prognoses: krimp door corona verschilt per regio (Themabericht). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/juni/regionale-prognoses-krimp-door-corona-verschilt-per-regio/>
- ACCEZ. (2020, november). Bloeien als bestemming (Vier toekomstscenario's voor het Nederlandse tuinbouwcluster). <https://accez.nl/toekomst-en-toekomstscenari's-voor-het-tuinbouwcluster/>
- Andersson Elffers Felix. (2020, juli). Financiële bijwerkingen van corona. VNG. https://vng.nl/sites/default/files/2020-07/aef_-_financiele_consequenties_corona_voor_gemeenten.pdf
- ANP. (2021, 23 januari). Nobelprijswinnaars en andere wetenschappers: klimaatactie nu nodig. RD.nl. <https://www.rd.nl/artikel/910357-nobelprijswinnaars-en-andere-wetenschappers-klimaatactie-nu-nodig>
- Bahara, H. (2021, 22 januari). Meer meldingen van online bedreiging in coronajaar: 'Sociale media hebben een faciliterende rol'. de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/meer-meldingen-van-online-bedreiging-in-coronajaar-sociale-media-hebben-een-faciliterende-rol~bdc4729db/>
- Boheemen, P., van Munnichs, G., & Dujso, E. (2020). Digitale dreigingen voor de democratie (Over nieuwe technologie en desinformatie). Rathenau Instituut. https://www.rathenau.nl/sites/default/files/2020-10/RAPPORT_Digitale_dreigingen_voor_de_democratie_Rathenau_Instituut.pdf
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020a, oktober 14). Werklozen. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-arbeidsmarkt/werklozen>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020b, november 18). Grootste economische krimp in Haarlemmermeer en Amsterdam. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/47/grootste-economische-krimp-in-haarlemmermeer-en-amsterdam>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020c, december 17). Werkloosheid in november verder gedaald. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/51/werkloosheid-in-november-verder-gedaald>
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2021d, februari 16). Economie krimpt met 0,1 procent in vierde kwartaal 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/07/economie-krimpt-met-0-1-procent-in-vierde-kwartaal-2020>

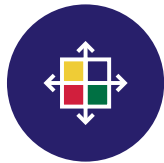
- College van Rijksadviseurs. (2019, oktober). (X)XL verdozing - Minder, compacter, geconcentreerder, multifunctioneler. <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2019/10/29/xxl-verdozing>
- CPB. (2020a, mei 28). Briefadvies Covid-19 Overleg Planbureaus: Aandachtspunten voor een herstelbeleid | CPB.nl. Centraal Planbureau. <https://www.cpb.nl/briefadvies-covid-19-overleg-planbureaus-aandachtspunten-voor-een-herstelbeleid>
- CPB. (2020b, november). Novemberraming: Economische vooruitzichten 2021 (CPB raming). <https://www.cpb.nl/raming-november-2020-vooruitzicht-2021>
- de Ruijter, P., Kenter, R., van Heijningen, J., van den Bos, S., & Libbrecht, S. (2020, april). Dominostenen van Corona (Generieke scenario's, effecten en strategie). De Ruijter Strategie. <https://www.deruijter.net/download/corona-scenarios-effecten-strategie.html>
- den Ridder, J., Josten, E., Boelhouwer, J., & van Campen, C. (2020, september). De sociale staat van Nederland 2020. SCP. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/09/10/de-sociale-staat-van-nederland-2020>
- DNB. (2020, juni). Economische Ontwikkelingen en Vooruitzichten (Nummer 19). De Nederlandsche Bank. https://www.dnb.nl/media/rxibsuas/eov_voorjaar_2020.pdf
- EASAC. (2020, oktober). Towards a sustainable future: transformative change and post-COVID-19 priorities (A Perspective by EASAC's Environment Programme). https://easac.eu/fileadmin/user_upload/EASAC_Perspective_on_Transformative_Change_Web_complete.pdf
- Europol. (2020, april). Beyond the pandemic how COVID-19 will shape the serious and organised crime landscape in the EU. <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/beyond-pandemic-how-covid-19-will-shape-serious-and-organised-crime-landscape-in-eu>
- Fraanje, R., & de Jong, P. (2020, juni). Het openbaar bestuur voorbij Corona (Reflecties op de impact van de Coronacrisis op het openbaar bestuur, de democratie en rechtsstaat.). Raad voor het Openbaar Bestuur. <https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2020/06/18/het-openbaar-bestuur-voorbij-corona>
- Gemeente Rotterdam. (2021). Economische Verkenning Rotterdam 2021. <https://evro10.nl/>
- Hamers, D. (2020, oktober). Binnen- en buitenstedelijk bouwen in Nederland: Een reflectie. PBL. <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2020-binnen-en-buitenstedelijk-bouwen-in-nederland-4309.pdf>
- Hamersma, M., de Haas, M., & Faber, R. (2020, augustus). Thuiswerken en de coronacrisis. Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid | KiM. <https://www.kimnet.nl/publicaties/rapporten/2020/08/31/thuiswerken-en-de-coronacrisis>

- Hardeman, S., Prins, C., & Vrieselaar, N. (2020, oktober). Verenigingsleven hangt samen met welzijn, maar staat onder druk door corona (Special). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/oktober/verenigingsleven-hangt-samen-met-welzijn/>
- IEA. (2020). Renewables 2020. <https://www.iea.org/reports/renewables-2020>
- IMF. (2021, januari). World Economic Outlook Update. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update>
- Jester strategy. (2020, april). Na COVID-19: anticiperen op een nieuwe werkelijkheid (Strategie voor het post-coronatijdperk). <https://jester.nl/wp-content/uploads/2016/03/Na-COVID-19-Strategie-voor-het-post-corona-tijdperk.pdf>
- Keijzer, M. (2020, 30 oktober). Visie op de toekomst van de industrie in Nederland. Ministerie van Economische Zaken en Klimaat. <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2020/10/30/visie-op-de-toekomst-van-de-industrie-in-nederland/20256588.pdf>
- Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. (2020). Kerncijfers Mobiliteit 2020. Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. https://www.kimnet.nl/binaries/kimnet/documenten/rapporten/2020/10/28/kerncijfers-mobiliteit-2020/KiM+Rapport+Kerncijfers+2020_def.pdf
- Koeze, E. (2020, 18 december). How the Economy Is Actually Doing, in 9 Charts. The New York Times. <https://www.nytimes.com/interactive/2020/12/17/business/economy/economic-indicator-charts-measures.html>
- Kuipers, B., & van der Lugt, L. (2020, juni). Onderzoek naar de impact van het coronavirus op Nederlandse maritieme sectoren (In opdracht van Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat). UPT. <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2020/11/26/bijlage-2-onderzoek-impact-coronavirus-op-maritieme-sectoren-definitief/bijlage-2-onderzoek-impact-coronavirus-op-maritieme-sectoren-definitief.pdf>
- Luman, R. (2020, september). Autobranche loopt deuk op, maar occasions zijn in trek. ING Website. <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/automotive.html>
- Lund, S., Madgavkar, A., Manyika, J., & Smit, S. (2020, november). What's next for remote work: An analysis of 2,000 tasks, 800 jobs, and nine countries. McKinsey & Company. <https://www.mckinsey.com/nl/our-insights/whats-next-for-remote-work-an-analysis-of-2000-tasks-800-jobs-and-nine-countries>
- Manshanden, W., Koops, O., & Van Oort, F. (2020, juli). Impact van de corona-epidemie op de economie van Rijnmond, Metropoolregio Rotterdam Den Haag en Zuid-Holland. NEO en Erasmus School of Economics. <https://evro10.nl/econ-verkenning-rotterdam-mrdh-zh-09072020-corona-wm-ok-fvo/>

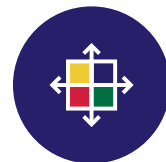
- Markus, N. (2020, 21 augustus). Rellende jongeren vinden elkaar op sociale media en juist daar loopt de politie achter de feiten aan. Trouw. <https://www.trouw.nl/binnenland/rellende-jongeren-vinden-elkaar-op-sociale-media-en-juist-daar-loopt-de-politie-achter-de-feiten-aan~b15d74d4/>
- Masson, E., Dekker, R., & van Est, R. (2020, november). Waardevol digitaliseren voor de energietransitie. Rathenau instituut. https://www.rli.nl/sites/default/files/essay_1_waardevol_digitaliseren_voor_de_energietransitie_-_rathenau_instituut_-_def_o.pdf
- McKinsey & Company. (2020). Covid-19: Briefing materials (Global health and crisis response). <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/Risk/Our%20Insights/COVID%2019%20Implications%20for%20business/COVID%2019%20July%209/COVID-19-Facts-and-Insights-July-6.pdf>
- Metselaar, D. (2020, 8 december). Transdev-directeur: zonder uitzicht wordt het erg kritiek in de OV-wereld. OVPro.nl. <https://www.ovpro.nl/management/2020/12/08/ov-sector-heeft-uitzicht-nodig-blijven-investeren-of-verder-afschalen/>
- Metselaar, D. (2021, 5 januari). Coronacrisis leidt tot halvering check-ins OV in 2020. OVPro.nl. <https://www.ovpro.nl/special/2021/01/05/coronacrisis-leidt-tot-halvering-check-ins-ov-in-2020/?gdpr=accept>
- Metzmakers, P., Mulder, A., Phillipen, S., Rietman, P., Rolvink, F., Swart, A., van Wijk, S., & Wolf, C. (2020, juli). Ondernemen is vooruitzien (Nederland na corona in vier scenario's). ABN Amro. https://www.abnamro.nl/nl/media/Nederland-na-Corona-in-vier-scenarios-ABN-AMRO_tcm16-68194.pdf
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2020, 3 december). Nederlanders redden zich tijdens coronacrisis, maar hebben wel meer zorgen. Nieuwsbericht | Sociaal en Cultureel Planbureau. <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2020/12/04/nederlanders-redden-zich-tijdens-coronacrisis-maar-hebben-wel-meer-zorgen>
- Narinx, C., Dekker, W., van de Weijer, B., Andersen, R., Witteman, J., Hotse Smit, P., & de Ruiter, M. (2020, 2 oktober). Wat betekent langdurig thuiswerken voor de BV Nederland? de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wat-betekent-langdurig-thuiswerken-voor-de-bv-nederland~b213c417/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.uu.nl%2F>
- Nauta, L., & Biersteker, B. (2020, 14 september). Sectorprognoses: moeizaam herstel voor veel sectoren. Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/september/sectorprognoses-moeizaam-herstel-voor-veel-sectoren/>
- NOS. (2020, 20 augustus). Meer macht voor veiligheidsregio's: "Zorgelijk, zij besturen nu het land". NOS. <https://nos.nl/artikel/2344758-meer-macht-voor-veiligheidsregio-s-zorgelijk-zij-besturen-nu-het-land.html>

- NU.nl. (2020, 17 november). Huizenprijzen blijven ondanks coronacrisis stijgen, vooral buiten de Randstad. NU - Het laatste nieuws het eerst op NU.nl. <https://www.nu.nl/economie/6090961/huizenprijzen-blijven-ondanks-coronacrisis-stijgen-vooral-buiten-de-randstad.html>
- OECD. (2020a, november). The territorial impact of COVID-19: Managing the crisis across levels of government. <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-territorial-impact-of-covid-19-managing-the-crisis-across-levels-of-government-d3e314e1/>
- OECD. (2020b, november). Towards recovery and resilience in Zuid-Holland. <https://www.oecd.org/coronavirus/en/policy-responses>
- OECD (2020, december), Economic Outlook, Volume 2020 Issue 2. <https://www.oecd.org/economic-outlook/december-2020/>
- Oevering, F. (2020, oktober). Ruimtelijke gevolgen van de coronacrisis (Special). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/oktober/ruimtelijke-gevolgen-van-de-coronacrisis/#:~:text=De%20coronapandemie%20heeft%20grote%20gevolgen,krimp%20verschilt%20sterk%20per%20sector.>
- Phillipen, S. (2010, oktober). Wereldeconomie - Impact, herstelpotentieel en langetermijneffecten (Global Monthly). ABN Amro. <https://insights.abnamro.nl/2020/10/wereldeconomie-impact-herstelpotentieel-en-langetermijneffecten/>
- Phillipen, S. (2020, 14 april). Recessie toch nog iets dieper, maar slechtere én betere uitkomst denkbaar. Abn Amro. <https://insights.abnamro.nl/2020/04/recessie-toch-nog-iets-dieper-maar-slechtere-en-betere-uitkomst-denkbaar/>
- Prins, C. (2020a, december). Nederlandse economie halverwege 2022 weer op pre-coronaniveau (Economisch kwartaalbericht). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/december/nederlandse-economie-halverwege-2022-weer-op-pre-coronaniveau/>
- Prins, C. (2020b, december). Tijdelijk somberder economisch beeld door harde lockdown (Update). Rabobank. <https://www.rabobank.nl/kennis/s011108829-tijdelijk-somberder-economisch-beeld-door-harde-lockdown>
- Putters, K. (2020, 2 oktober). Wie breder draagvlak zoekt, luistert naar het midden. FD.nl. <https://fd.nl/opinie/1359313/wie-breder-draagvlak-zoekt-luistert-naar-het-midden>
- Rengers, M., & Houtekamer, C. (2020, 21 juni). Datacentra Zeewolde vragen twee keer zoveel stroom als Amsterdam. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/06/21/zeewolde-speelt-straks-champions-league-met-stroomverbruik-a4003548>

- Roorda, C. (2020, 2 september). Coronamaatregelen maken duidelijk dat we kleinere provincies nodig hebben. Trouw. <https://www.trouw.nl/opinie/coronamaatregelen-maken-duidelijk-dat-we-kleinere-provincies-nodig-hebben~b4361aof/>
- Rotmans, J. (2018, augustus). Expert-reflectie ten behoeve van Lesson Learned Covid-19. <https://www.janrotmans.nl/articles/expert-reflectie-ten-behoeve-van-lessons-learned-covid-19/>
- Sheikh, H., & Prins, C. (2020, 6 oktober). Artikel: Coronacrisis vraagt om debat over digitalisering. WRR en corona | WRR. <https://www.wrr.nl/wrr-en-corona/artikel-coronacrisis-vraagt-om-debat-over-digitalisering>
- Sociaal Economische Raad (februari 2021), Reshoring: Made in Europe. <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2021/reshoring-made-in-europe.pdf>
- Sorkin, A. R., Karaian, J., Merced, M. J., Hirsch, L., & Livni, E. (2021, 26 januari). Larry Fink of BlackRock Sets Bold Climate Goals for Corporate America. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2021/01/26/business/dealbook/larry-fink-blackrock-climate.html>
- Steur, B., van Doorne, E., & Zandstra, T. (2019, 11 oktober). Maatschappelijk onbehagen. Platform Overheid. <https://platformoverheid.nl/artikel/onbehagen-in-het-openbaar-bestuur/>
- Straver, F. (2020, 7 september). Boswachters: de natuur lijdt onder het corona-effect. Trouw. <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/boswachters-de-natuur-lijdt-onder-het-corona-effect~bb74aa3a/>
- Tromp, J. (2020, 16 juni). Burgemeesters: coronacrisis treft kwetsbare wijken hard, 1,25 miljard euro nodig voor actieplan. de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/burgemeesters-coronacrisis-treft-kwetsbare-wijken-hard-1-25-miljard-euro-nodig-voor-actieplan~be9f35fc/>
- Tweel, M. (2020, 14 november). Drukke in de natuur vraagt om creatieve oplossingen. Trouw. <https://www.trouw.nl/opinie/drukke-in-de-natuur-vraagt-om-creatieve-oplossingen~b2aoaba5/>
- van den Berge, W., Rabate, S., & Swart, L. (2020, juni). Crisis op de arbeidsmarkt: wie zit en in de gevarenzone? (CPB Coronapublicatie). CPB. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Coronapublicatie-Crisis-op-de-arbeidsmarkt-wie-zitten-in-de-gevaarzone.pdf>
- van Dijken, K., Ghauharali, R., & 't Hooft, S. (2020, juli). De coronacrisis en de stad (Een verkenning van scenario's, effecten en handelingsperspectieven voor gemeenten). Platform31. <https://www.platform31.nl/publicaties/de-coronacrisis-en-de-stad>
- van Es, F., Prins, C., & Dieteren, J. (2020, december). Consumptie valt minder hard terug in tweede coronagolf (Themabericht). Rabobank. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/december/consumptie-valt-minder-hard-terug-in-tweede-coronagolf/>

- van Hal, T., van Straaten, G., & Bouwmeester, J. (2020, december). Maatschappelijk vertrouwen in Zuid-Holland. I&O Research. <https://www.z.com>
- van Harn, E., & van der Veen, M. (2020, juni). Coronacrisis: de wereld start langzamerhand weer op. Rabobank. <https://www.rabobank.nl/kennis/artikel/011080994/coronacrisis-de-wereld-start-langzamerhand-weer-op>
- van Oort, F., & van Haaren, J. (2019, juli). De levenscyclus van Rotterdamse sectoren (Kansen en bedreigingen voor lokale economische dynamiek). Erasmus UPT. <https://www.eur.nl/upt/media/92063>
- van Schaick, J., van Raak, R., Lodder, M., & Spork, C. (2017, februari). (On)begrensde Technologie (Maatschappelijke Invloed van Nieuwe Technologie in Zuid-Holland). Provincie Zuid-Holland. <https://www.zuid-holland.nl/overons/toekomstagenda/mint/>
- VNG. (2020, 10 september). Als één overheid, slagvaardig de toekomst tegemoet. <https://vng.nl/nieuws/als-een-overheid-slagvaardig-de-toekomst-tegemoet>
- Vrooman, C. (2020, december). Pandemie verscherpt tegenstellingen tussen klassen, niet tussen jong en oud. Sociale vraagstukken. <https://www.socialevraagstukken.nl/pandemie-verscherpt-tegenstellingen-tussen-klassen-niet-tussen-jong-en-oud/>
- Weterings, A., & van Oort, F. (2014). Veerkracht en de Regionale Arbeidsmarkt: Kansen op Vernieuwing in Rijnmond. PBL. https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2014_Veerkracht-en-de-Regionale-Arbeidsmarkt-Kansen-op-Vernieuwing-in-Rijnmond.pdf
- WHO. (2021). WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. <https://covid19.who.int/>
- World Meteorological Organization. (2020, 23 november). Carbon dioxide levels continue at record levels, despite COVID-19 lockdown. <https://public.wmo.int/en/media/press-release/carbon-dioxide-levels-continue-record-levels-despite-covid-19-lockdown>

Colofon

Dit is een uitgave van de provincie Zuid-Holland
februari 2021

Provincie Zuid-Holland

Postbus 90602
2509 LP Den Haag
www.zuid-holland.nl

Meer informatie

scenarios@pzh.nl
<https://toekomstscenarios.zuid-holland.nl/nl>

Samenstelling en redactie

Romée Beaufort, Tim de Beer, Nicolas van Geelen, Floris van Heemst, Karen Jas,
Ton Jonker, Jesse van der Meer, Samantha Oosterling, Marcel van Veen, Frans Vink.

Tekeningen

Janne de Hoop

Vormgevingsadvies

Vakteam Grafimedia

Ontwerp

Ontwerpwerk

provincie Zuid-Holland
210100128

